

T.C

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAZILI KAYNAKLARA GÖRE

ANADOLU’NUN (ORTA, GÜNEY, DOĞU)

**ERKEN DEMİR ÇAĞINDA İDARİ
YAPILANMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Şeyma Erenkul

Danışman

Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM

Hatay 2020

ONAY

ŞEYMA ERENKUL tarafından hazırlanan “**YAZILI KAYNAKLARA GÖRE ANADOLU’NUN (ORTA, GÜNEY, DOĞU) ERKEN DEMİR ÇAĞI’NDA İDARİ YAPILANMASI**” adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oy birliği ile **TARİH ANABİLİM DALINDA YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

10/06/2020

Jüri Üyeleri	İmza
Doç. Dr. Nurgül Yıldırım	
Doç. Dr. Ercüment Yıldırım	
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Kalmış	

Şeyma Erenkul Tarafından Hazırlanan “**Yazılı Kaynaklara Göre Anadolu’nun (Orta, Güney, Doğu) Erken Demir Çağı’nda İdari Yapılanması**” adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini onaylarım.

Doç. Dr. Mustafa Onur Kan

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (10.06.2020)

Şeyma Erenkul

ÖNSÖZ

MÖ 1200 sonrasında Erken Demir Çağı'na giren Anadolu, bu dönemin başlarında Doğu Akdeniz'i içine alan büyük bir göç dalgasıyla sarsılmıştır. Deniz Kavimleri Göçleri veya Ege Göçleri adı verilen bu göç dalgasına katılan halklar, genel anlamda yeni ve uygun bir yaşam alanı yaratmak amacıyla harekete başlayıp Doğu Akdeniz'i içine alan geniş coğrafyada yayılım göstermeye başlamıştır. Bu göçle birlikte en çok tahribata uğrayan bölgelerden biri Anadolu'da hâkim güç olan Hitit İmparatorluk sahası olmuştur. Anadolu'da göçlerin ardından yaşanmaya başlayan “Karanlık Çağ” sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hititli unsurları kısmen devam ettiren Geç Hitit Krallıkları kurulmuştur. Bu dönemde Anadolu'da yaşanan otorite boşluğu Mezopotamya'da güç kazanan Asur Devleti için bir fırsat niteliğinde olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Asur'un sayısız seferlerine sahne olurken bu coğrafya, MÖ 11-9 yüzyıllar arası bir göç dalgasına daha maruz kalmıştır. Bu göçü, oluşturanlar, Suriye üzerinden Kuzey Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarına ilerleyen Aramiler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Anadolu'nun gerek siyasi gerekse de demografik açıdan görünümü üzerinde etkin olan bu göç hareketleri hem yazılı hem de arkeolojik verilerle bu tez çalışmasında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

İlgi ve heves duyduğum bu alanda desteğini benden bir an olsun esirgemeyen, tezin her aşamasında sabırla okuyup, sabırla dinleyen, çalışırken beni motive edip bana güvenen ve çalışkanlığıyla bana örnek olan çok kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Nurgül Yıldırım'a sonsuz teşekkür ederim. Çalışma oluşturulurken kaynak konusunda bana yardımcı olan Doç. Dr. Ercüment Yıldırım ve Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Kalmış hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca eğitimim boyunca maddi ve manevi açıdan her daim yanımda olan aileme ve sevgili arkadaşım Esat Erdev'e teşekkür borç bilirim.

YAZILI KAYNAKLARA GÖRE ANADOLU’NUN (ORTA, GÜNEY, DOĞU) ERKEN DEMİR ÇAĞI’NDA İDARİ YAPILANMASI

Şeyma Erenkul

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi 2020

Danışman: Doç. Dr. Nurgül Yıldırım

ÖZET

Tunç Çağı’nın sonlarına gelindiğinde doğal ve beşeri faktörler sebebiyle Doğu Akdeniz’i içine alan bir göç hareketi yaşanmıştır. Ege’de Miken Uygarlığı, Anadolu’da Hitit İmparatorluğu’nun sona erdiği, sayısız saray, tapınak ve şehirlerin yok edildiği bu göç hareketi, Deniz Kavimleri Göçleri veya Ege Göçleri olarak adlandırılmıştır. Bu göç hareketiyle birlikte Erken Demir Çağı’na girilmiş ve Anadolu’da kaynakların sustuğu bir dönem başlamıştır. “Karanlık Çağ” olarak nitelendirilen bu dönem, Anadolu’da yaklaşık 400 yıl sürmüştür.

Bu süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kurulan irili ufaklı krallıklar üzerine uzun yıllar seferler düzenleyen dönemin büyük gücü Asur, MÖ 11. yüzyılda yeni bir tehdit olarak Suriye üzerinden Anadolu’ya gelen Aramiler’le mücadele etmek zorunda kalmıştır. Asurlu kralların Arami Krallıkları’na karşı harekete geçmesiyle bir müddet sonra (MÖ 7. yüzyıldan itibaren) Arami Krallıkları tamamen Asur hâkimiyeti altına alınabilmiştir.

Bu tez çalışmasında, Anadolu’nun Deniz Kavimleri Göçü sonrasında almış olduğu siyasi şekillenmenin hem Deniz Kavimleri Göçü öncesi hem de bu göç sonrasına tarihlenen dönemin, birincil kaynaklar ışığında analizi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken Demir Çağı, Deniz Kavimleri Göçleri, Asur İmparatorluğu, Arami göçleri.

ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF ANATOLIA (MIDDLE, SOUTH EAST) IN EARLY IRON AGE ACCORDING TO WRITTEN SOURCES

History Department, Master's Thesis 2020

Supervisor: Assoc. Prof. Nurgül Yıldırım

ABSTRACT

By the end of the Bronze Age, a migration movement took place in the Eastern Mediterranean due to natural and human factors. This migrant movement, in which the Mycenaean Civilization in the Aegean, the Hittite Empire in Anatolia, and countless palaces, temples and cities were destroyed, were named as the Migrations of the Sea Peoples or Aegean Migrations. After this migration movement, the Early Iron Age was entered and a period in which resources were silenced started in Anatolia. This period, which is described as the "Dark Age", lasted approximately 400 years in Anatolia.

In this period, the great power of the period, Assyria, who had organized many years on the kingdoms of various sizes in Eastern and Southeastern Anatolia, had to struggle with the Arameans who came to Anatolia as a new threat in the 11th century BC. Some time after the Assyrian kings took action against the kingdoms of Arameans, the kingdoms of Arami (from the 7th century BC) were completely under Assyrian rule.

In this thesis, it aimed to analyze the political shaping of Anatolia after the Sea Peoples Migration both in the light of the primary sources of the period dated before and after the Sea Tribes Migration.

Keywords: Early Iron Age, Sea Peoples Migration, Assyrian Empire, Aramean Migration.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
EKLER DİZİNİ	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Amaç ve Kapsamı.....	3
2. Çalışmada Kullanılan Başlıca Antik ve Modern Kaynaklar	3
BİRİNCİ BÖLÜM	6
ERKEN DEMİR ÇAĞI.....	6
1.1 Anadolu’da Demir Çağı İle İlgili Tarihleme Çalışmaları	6
1.2 Genel Olarak Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na Geçiş Sürecinde Anadolu’daki Siyasi Gelişmeler	7
İKİNCİ BÖLÜM.....	9
DENİZ KAVİMLERİ GÖÇÜ ÖNCESİ ANADOLU’NUN SİYASAL YAPISI	9
2.1. Hitit Devleti’nin Yıkılışı	9
2.2. Anadolu Üzerine Gerçekleşen Büyük Kitle Hareketleri Öncesi Anadolu’nun Demografik Yapısı	11
2.3. Deniz Kavimleri Göçünü Hazırlayan Etmenler	13
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	16
ESKİÇAĞ KAYNAKLARINDA ANADOLU’NUN KARANLIK ÇAĞLARA GİRİŞİNİN İLK İZLERİ	16
3.1. Genel Hatlarıyla Dönemi Aydınlatan Yazılı Kaynaklar	16
3.2. Çivi Yazılı Kayıtlar.....	18
3.2.1. Amarna Mektupları.....	18
3.2.2. Ugarit Vesikaları	20
3.2.3. Hitit Belgeleri.....	26
3.2.4. Kıbrıs Minos Belgeleri.....	26
3.3. Hiyeroglif Kayıtlar	27
3.3.1. Medinet Habu Yazıtı	27
3.3.2. Harris Papirüsü.....	29
3.3.3. Merneptah Steli	30
3.3.4. Beyköy II Yazıtı.....	31
3.4. Yazılı Kaynaklara Göre Anadolu Coğrafyasına Göç Eden Halklar.....	32

3.4.1. Lukka	32
3.4.2. Denyen / Danuna.....	33
3.4.3. Tjekker / Tjeker / Zakaru	34
3.4.4. Ekवेश / Ekवेश	35
3.4.5. Teresh / Tursha / Turşa	36
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	37
YENİ ASUR KRAL YILLIKLARINDAKİ KAYITLARA GÖRE GÖÇLER SONRASI ANADOLU’NUN YENİDEN ŞEKİLLENEN SİYASİ YAPISI	37
4.1. Yeni Asur Kral Yıllıklarına Ait Kayıtlarda Anadolu (Orta Güney ve Doğu Anadolu)	38
4.2. Genel Hatlarıyla Asur Kralları’nın Anadolu’ya Düzenledikleri Seferler ve Yeni Asur İmparatorluğu’nun Batı Yayılmacılığı Politikası	42
4.2.1. II. Aşurnasirpal (MÖ 883-859)	43
4.2.2. III. Şalmanassar (MÖ 858-824)	45
4.2.3. III. Tiglat-Pileser (MÖ 744-727)	48
4.2.4. II. Sargon (MÖ 721- 705).....	50
4.2.5. Sanherip (MÖ 704-681).....	51
4.2.6. Asarhaddon (MÖ 680-669).....	52
4.2.7. Asurbanipal (MÖ 668-627).....	53
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	55
ANADOLU SİYASETİNDE SON HİTİT İZLERİ “GEÇ HİTİT” KRALLIKLARI/ERKEN DEMİR ÇAĞI KENT DEVLETLERİ	55
5.1. Orta Anadolu.....	55
5.1.1. Tabal	55
5.2. Doğu Anadolu.....	57
5.2.1. Melid Krallığı.....	57
5.3. Güney ve Güneydoğu Anadolu.....	59
5.3.1. Gurgum	59
5.3.2. Kummuh	61
5.3.3. Que ve Hilakku	63
5.3.4. Pattin/Patina	65
5.3.5. Karkamış.....	68
ALTINCI BÖLÜM	71
DEMİR ÇAĞI’NDA ANADOLU’NUN SİYASİ VE DEMOGRAFİK YAPISINDA YENİ BİR AKTÖR “ARAMİLER” VE ANADOLU’DAKİ ARAMCA KAYITLAR.....	71
6.1. Arami Göçleri	71
6.2. Anadolu’daki Arami Krallıkları ve Bu Krallıklara İlişkin Kayıtlar	73

6.2.1. Bēt-Burutaš	73
6.2.2. Sam'al/Yu'addī	74
6.2.3. Unqī.....	75
6.2.4. Bēt Bahiani / Guzana	76
6.2.5. Bēt Zamani	78
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA.....	82
EKLER.....	94

EKLER DİZİNİ

Resimler:

Resim 1: Ugarit Vesikaları RS.20.18 numaralı mektup.

Resim 2: Ugarit Vesikaları RSL. 1 ve RS20.238 numaralı kayıtlar.

Resim 3: Ugarit Vesikaları RS 20.168, RS20.18 numaralı kayıtlar.

Resim 4: Enkomi Silindiri Inv No 19.10.

Resim 5: Medinet Habu Tapınağı'nda tasvir edilen bir Peleset Savaşçısı.

Resim 6: III. Ramses dönemine ait deniz savaşı sahnesi. Medinet Habu Tapınağı.

Resim 7: III. Ramses'in 8. yılına ait savaş sahnesi. Medinet Habu Tapınağı.

Resim 8: Merneptah Steli.

Resim 9: Medinet Habu Tapınağı duvarına işlenen mahkûmlar. A: Sherden, B: Tjekker, C: Teresh, D: Peleset.

Resim 10: Tjekker ve Libyalı mahkûmlar Amun-Ra karşısında.

Resim 11: Boynuzlu kaskları ile tasvir edilmiş Mısır ordusunda görev alan paralı Sherden askerleri.

Resim 12: Beyköy II Luvice hiyeroglif yazıtı.

Resim 13: Siyah Obelisk.

Resim 14: Sam'al'de ortaya çıkarılmış Asarhaddon steli

Resim 15: Sam'al Zincirli Sitadel İç kale. Çift aslanlı kaide üzerinde duran kral heykeli.

Resim 16: Sam'alce yazılmış Demir Çağı Geç Hitit-Arami ölüm anıtı.

Tablolar:

Tablo 1: Deniz Halklarından bahseden Mısır kaynakları

Tablo 2: Deniz Halklarının Merneptah Steli (*) ve Medinet Habu Yazıtında kullanım şekilleri.

Tablo 3: Anadolu’da bulunan Yeni Asurca Belgeler.

Tablo 4: Tabal Kralları karşılaştırmalı.

Haritalar:

Harita 1: Demir Çağı’nda Anadolu’nun Siyasi Görünümü.

Harita 2: Yeni Asur İmparatorluğu sınırları.

Harita 3: Tabal ve komşuları.

Harita 4: Tabal ülkesi.

Harita 5: Erken Demir Çağı’nda göç hareketleri.

Harita 6: Arpad, Sam’al ve çevresi.

Harita 7: Bēt Zamani ve çevresi.

KISALTMALAR DİZİNİ

ARAB	:	Ancient Records of Assyria and Babylonia
RIMA	:	Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period
RINAP	:	Royal Inscription of The Neo-Assyrian Period
DTCF	:	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
MÖ.	:	Milattan Önce
yy.	:	yüzyıl
RS.	:	Ras Şamra
EA.	:	El Amarna
bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
Ed.	:	Editör
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
vd.	:	ve diğerleri
Vol.	:	Volume

GİRİŞ

İnsan, varoluşundan bu yana yaşadığı coğrafyanın getirdiği olumsuz şartlardan uzaklaşmak, ihtiyacı olanı karşılamak ve güvenli bir yaşam sürebilmek adına yeni yerler keşfetme ihtiyacı duymuştur. Yerleştikleri yeni yerler bir müddet sonra doğal veya beşeri faktörlerin etkisiyle ihtiyaçları karşılamadığında, yeni yaşam alanları keşfetmeye mecbur kalmıştır. Bu hareket kimi zaman küçük çaplı başlayıp içine çektikleri farklı toplumlarla büyüyen, büyüdükçe etkileri artan bir dalgaya dönüşmüştür. Bu bağlamda yeni yaşam alanı arayışı kimi zaman yıkımlara sebep olurken kimi zaman da farklı kültürlerin farklı coğrafyalarda tanınmasında, yeniliklerin aktarılmasında ve yayılmasında en büyük aracı niteliğinde olmuştur. Günümüz coğrafyası şekillenene dek sayısız göçler yaşanmış ve bu göçler yeni bir çağın başlamasına veya bir uygarlığın son bulmasına neden olmuştur.

Göçlerin olumlu ve olumsuz etkilerini fazlasıyla deneyimlemiş olan Anadolu, tarihin her döneminde verimli toprakları, öz kaynakları ve konumu itibarıyla bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu göçler içinde MÖ 12. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Deniz Kavimleri Göçleri, Anadolu'nun siyasi görünümüne en çok etki eden olaylardan biri olarak değerlendirilmiştir. Yalnızca Anadolu ile kalmayıp tüm Doğu Akdeniz Havzasında ciddi değişimlere yol açan bu göç hareketi sonrasında yaşanan bir müddet sessizliğin ardından yeni bir dünyaya uyanılmıştır. Bu yeni dünyayı şekillendirenler, kökenleri netleştirilememiş bazı halklar ve göçe sahne olan topraklardaki yerli halklar olmuştur. Göç eden halkların orijinlerinin netleştirilmesi konusunda kaynaklar yetersiz kalmıştır. Deniz Kavimleri ile ilgili bilgilere başta Ugarit Vesikaları, Amarna Tabletleri, Mısır Kayıtları ve bazı yerel kaynaklar olmak üzere az sayıdaki kaynaktan veri sağlanabilmiştir.

Deniz Kavimleri öncesinde Anadolu'da bilinen büyük siyasi otoritenin yıkılmış olması, yaşanan büyük kitle hareketleri ve sınırlı kaynaklar nedeniyle Anadolu'da sağlıklı bir tarihlendirme yapılamamıştır. Ancak bu dönemin kısıtlı yazılı kaynakları ve arkeolojik bulguları Anadolu'nun Demir Çağı başlarındaki tarihlendirmede temel teşkil etmiştir. Tüm bu verilerin analizi ve Anadolu'nun Erken Demir Çağı tarihlendirmesi genel hatlarıyla çalışmanın birinci bölümünde değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca Anadolu'daki siyasi gelişmelerin belirlenen

kronoloji çerçevesinde Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde genel hatlarıyla Anadolu'daki siyasi gelişmelere de değinilmiştir.

Deniz Kavimleri Göçü'nün Anadolu'ya bu denli ilerlemesini ve etkili olmasını sağlayan önemli nedenlerden biri de Anadolu'daki büyük merkezi otorite olan Hitit Devleti'nin yıkılışı olmuştur. Bu göçün Anadolu'ya olan siyasi ve demografik etkilerinden önce Anadolu'nun siyasi ve demografik yapısı ve Deniz Kavimleri Göçünü tetikleyen etmenlerin analizi çalışmanın ikinci bölümünde sunulmuştur.

Eskiçağ uzmanları tarafından araştırılması problemli olarak değerlendirilen Erken Demir Çağı başları, yine uzmanlarca “Karanlık Çağ” olarak nitelendirilmiştir. Bu çalışmanın temel hedefi olan yazılı kaynaklara göre Deniz Kavimleri Göçü ve bu göç öncesini ve sonrasını Anadolu özelinde aydınlatmak amacıyla özellikle Mısır ve Ugari'ten ulaşılan kayıtlar ve bu kayıtların ait oldukları dönem ve içerikleri hakkında detaylı bilgi, çalışmanın üçüncü bölümünde yer almıştır. Yine bu bölüm başlığı altında Deniz Kavimlerini aydınlatan hem çivi yazılı hem de hiyeroglif kayıtlara yer verilmiş, bu kayıtlar içerisinde Anadolu'dan ulaşılmış olan kayıtlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca ulaşılan yazılı kaynakların değerlendirilmesiyle Anadolu'ya göç ederek burada bir yaşam alanı oluşturan Deniz Kavimleri bu başlık altında tanıtılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde Asur Kral Yıllıkları göz önünde bulundurularak Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki yeni siyasi oluşumlar ve Asur krallarının bu bölgeler üzerinden yürüttüğü politikalar değerlendirilerek bahsi geçen siyasi oluşumlar günümüz coğrafi adlarıyla ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu siyasi oluşumlar çeşitli maden zenginlikleri, öz kaynakları ve jeopolitik konumları nedeniyle Asur'un geliştirdiği yayılmacı politikayı şekillendirmiş ve bu politika çerçevesinde Anadolu'daki siyasi unsurlar sık düzenlenen seferlere maruz kalmıştır.

Altıncı bölümde Anadolu'nun siyasi ve demografik yapısındaki yeni aktörler olarak tanımladığımız Aramiler'in çoğunlukla Anadolu'nun doğusundaki siyasi etkinlikleri, yerleştikleri bölgelerde kültürel açıdan değişim ve etkileşimleri üzerine çalışılmıştır.

1. Çalışmanın Amaç ve Kapsamı

“Yazılı Kaynaklara Göre Anadolu’nun (Orta, Güney, Doğu) Erken Demir Çağı’nda İdari Yapılanması” başlıklı tez çalışmasında, hala pek çok sır barındıran Anadolu’nun Demir Çağlar’ına girişi ve bu sürece etki eden doğal ve beşeri faktörler incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Deniz Kavimleri Göçleri öncesi ve sonrasını ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerine gerçekleşen Arami Göçlerini irdelenmek gerekmiştir. Dönemin sosyal, kültürel, siyasal ve askeri gelişmeleri güncel araştırmalar da değerlendirilerek yazılı kaynaklar ve arkeolojik envanter ışığında bilime katkı sağlaması amacıyla kapsamlı şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. Çalışmada Kullanılan Başlıca Antik ve Modern Kaynaklar

Bu tez çalışması oluşturulurken öncelikle dönemin antik kaynakları ele alınmış olup, devam eden süreçte modern kaynaklar incelenerek derlenmiştir. Bu konuyla ilgili birincil kaynaklardan ilki, Deniz Kavimleri Göçleriyle ilgili özellikle bu göçlere katılan kavimler hakkında çok kısıtlı da olsa verilere ulaşılan III. Ramses’in hükümdarlık dönemine tarihlendirilen Medinet Habu Tapınağı duvarlarındaki yazıt ve kabartmalardır. Yine III. Ramses dönemine ait olduğu düşünülen Harris Papirüsü aynı konudaki diğer önemli kayıtlardandır. Bu kayıtlar için James Hanry Breasted’in *Ancient Records of Egypt*, Volume IV ve William F. Edgerton ve John A. Wilson, *Historical Records of Ramses III, The Texts in Medinet Habu, Volumes I and II* kitaplarından önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Firavun Merneptah dönemine tarihlenen Karnak Tapınağı duvarında yer alan Merneptah Steli ise yine çalışmada çokça yararlanılan Mısır kaynakları arasında önemli yer tutmuştur. Bu kayıt için James Hanry Breasted’in *Ancient Records of Egypt*, Volume III kitabı kullanılmıştır. Yine Mısır’da bulunan ve Deniz Kavimleri Göçleri ve bu dönem hakkında önemli bilgiler içeren bir diğer kayıt, Tell El Amarna Mektupları’dır. Bu kayıt için William L. Moran’ın *The Amarna Letters* kitabından yararlanılmıştır.

Bu çalışmada Ugarit’te, (Ras-Şamra) bulunan Ugarit Vesikaları yine Deniz Kavimleri ve dönemi aydınlatan değerli kayıtlar arasındadır. Ugarit Vesikaları incelenirken, Claude F. A. Schaeffer’in editörlüğünü yaptığı *Ugaritica V* kitabı kullanılmıştır. Bu kaynakların yanı sıra Kıbrıs-Minos Belgeleri ve Enkomi Silindiri

için Fred Woudhuizen'in *The Language of Linear C And Linear D From Cyprus* kitabı incelenmiştir.

Deniz Kavimleri Göçleri ve Anadolu'nun Erken Demir Çağı hakkında yerel kaynaklar içerisinde Anadolu'da bulunan Asurca ve Aramca belgeler oldukça kısıtlı bilgi sağlamıştır. Bu konuda son dönemde bilim dünyasına kazandırılan ve araştırmacılar arasında tartışmalara sebep olan Beyköy 2 Luvice Hiyeroglif Yazıtı dönemi aydınlatan önemli bir kaynak olarak bu tez çalışmasında kullanılmıştır. Çalışmada yer verilen bu kayıt için Fred Woudhuizen ve Eberhard Zangger'in ortak çalışması olan *Arguments For The Authenticity Of The Luwian Hieroglyphic Texts From The Mellaart Files* yayınından faydalanılmıştır.

Kullanılan antik kaynaklar içerisinde Anadolu'nun Erken Demir Çağı ve bu dönemde kurulan krallıkları ve ardından gelen Arami Göçleri hakkında Asur Kral Yıllıkları incelenmiştir. Yıllıklar için: David Daniel Luckenbill'in *Ancient Records Of Assyria And Babylonia* I-II, Erle Leichty'in *The Royal Inscriptions Of The Neo-Assyrian Period* Volume IV, A. Kirk Grayson'un *Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Period* Volume I-II-III kaynakları kullanılmıştır.

Ayrıca Deniz Kavimleri konusunda yapılan modern çalışmalardan Robert Drews *Tunç Çağı'nın Sonu*, Haldun Aydıngün *Uygar Dünya'nın İlk Yıkılışı MÖ 1200* Frederik Christiaan Woudhuizen, *The Ethnicity of the Sea Peoples*, Andrea Salimbeti ve Raffaele D'amato, *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean C.1400 BC-1000 BC*. kitapları başlıca kaynakları oluşturmuştur.

Mısır tarihi için Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu M.Ö. 3000-330*, Cilt 1 ve Cilt 2, Asur için L. Gürkan. Gökçek'in *Asurlular*, Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı'nın editörlüğünü yaptığı, *Assurlar: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, kitapları kullanılmıştır. Anadolu tarihi ve Hititler için Ekrem Akurgal'ın *Anadolu Kültür Tarihi*, Sedat Alp'ın *Hitit Çağında Anadolu*, Editörlüğünü Wenzel Jacob'un yaptığı *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, Ahmet Ünal'ın *Hititler Devrinde Anadolu* kitapları kullanılmıştır. Arami Krallıkları için Edward, Lipinski *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, kitabından yararlanılmıştır. Ayrıca Geç Hitit Krallıkları ve Arami Krallıkları için Nurgül Yıldırım'ın pek çok yayınından yararlanılmıştır.

Bu tez çalışması öncesinde konu ile ilgili daha önce gerçekleştirilmiş olan: Barış Gür, *Yazılı Kaynaklar Ve Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu'daki Deniz Kavimleri Sorunu*, Rasih Haldun Aydingün, *M.Ö. 1200 Civarı Geç Tunç Çağ / Erken Demir Çağ Geçişinde Ön Asya İçin Bir Model Araştırması*, Çetin Ekin, *Ege Göçleri Sonrası Ön Asya'nın Siyasi Durumu*, Yiğit Değer Bengi, *Yazılı Belgeler Işığında Asur Geç-Hitit İlişkileri*, Hande Duymuş, *Asur Devleti'nin Dış Politisikası*, Hande Çeçen, *Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü* adlı çalışmalar da incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DEMİR ÇAĞI

1.1 Anadolu’da Demir Çağı İle İlgili Tarihleme Çalışmaları

Eski Çağ tarihinde dönemlerin başlaması veya bitişi her bölge için eşzamanlı olmamıştır. İletişim kurulamaması dolayısıyla yeniliklerin aktarılamaması zaman farklılıklarına neden olmuştur. Örneğin: Tunç Çağı’na Avrupa’nın MÖ yaklaşık 2000 yıllarında girdiği düşünülürken, Anadolu özelinde ise yaklaşık MÖ 3100-2700 yılları arasında Tunç Çağı yaşandığı varsayılmaktadır.¹ Bu çalışmada ele alınan Demir Çağı için de aynı durum geçerli olmuştur. Batı, Doğu ve Orta Anadolu’da Demir Çağı’nın başlaması eşzamanlı olarak meydana gelmemiştir. Bundan dolayı çalışmalarda zaman aralıklarında farklılıklar oluşmuştur.

Anadolu’da Demir Çağı, yaklaşık olarak MÖ 12. yüzyılın başlarında Deniz Kavimleri’nin göçü ile Hitit İmparatorluğu’nun Orta Anadolu’da varlığının sona ermesi ile başlatılıp, Hellenistik dönemin başlarında, yaklaşık MÖ 330’da sona erdirilmiştir.² Daha detaylı tarihlendirecek olursak Orta Anadolu için Erken Demir Çağı MÖ 1200-800/750, Orta Demir Çağı MÖ 800-600, Geç Demir Çağı MÖ 600-330 olarak Anadolu için genel bir tarihlendirme yapılmıştır.³

Hitit İmparatorluğu’nun yıkılması sonucu demir işçileri özellikle kırsal alanlarda dağılmış ve demirin kullanımının tüm Ortadoğu ve Avrupa’ya yayılmasını sağlamışlardır.⁴ Böylece demirin kullanımının yaygınlaşmasıyla Anadolu için Erken Demir Çağı MÖ 1200’den sonra başlamıştır. Bu süreçte Anadolu’da Anadolu’nun siyasi görünümü hakkında oldukça kısıtlı yazılı kaynakların olması, dönemin Anadolu için bir “Karanlık Çağ” olarak adlandırılmıştır. Uzmanlarca Anadolu’dan ulaşılan kaynakların kısıtlı olmasına rağmen döneme ilişkin diğer kaynaklar da bu süreci tarihlendirmek adına ayrıca incelenmiştir.

¹ Tarihleme güncel araştırmalara göre şekillendirilmiştir. bkz. L. Gürkan Gökçek, Oğuz Abacı, *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.61.

² Hermann Genz, “The Iron Age in Central Anatolia,” (Ed.: Gocha. R. Tsetskhladze), *Colloquia Antiqua 1, The Black Sea, Greece, Anatolia And Europe In The First Millennium Bc*, Leuven Paris Walpole 2011, ss. 331- 368. s.332.

³ Alpaslan Ceylan - Gülriz Kozbe, vd. , *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri TAY 6 Demir b*, Ege Yayınları, İstanbul 2008, s.15; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara 2005 s.187.

⁴ Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.2.

1.2 Genel Olarak Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na Geçiş Sürecinde Anadolu'daki Siyasi Gelişmeler

Tunç Çağı Eskiçağ tarihinde ticari, idari, siyasi, kültürel ve üretim alanında önemli gelişmelerin kaydedildiği bir dönemi temsil etmiştir. Özellikle Geç Tunç Çağı'na (MÖ yaklaşık 1600'ler) gelindiğinde Doğu Akdeniz sahip olduğu limanlarla önemli bir ticari merkez haline gelmiştir.⁵ Bu dönem için imar alanında ihtişamlı yapıların yer aldığı, silah yapımında ise yavaş yavaş demirin de kullanılmasıyla teknolojik açıdan gelişmelerin yaşandığı, kültür seviyesinin yükseldiği gözlemlenmiştir.

Anadolu'nun Geç Tunç Çağı'nda Hitit arşivlerinden de anlaşıldığı üzere pek çok kültüre ev sahipliği yaptığı görülmüştür. Bu arşivlerde Luvce, Hurrice, Palaca, Hattice ve Akadça belgeler yer almıştır.⁶ Luvce konuşan halk ise sınırlar belli olmayan ve Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağlarında istikrarlı bir etnik grup olarak tanımlanmıştır.⁷ Siyasi anlamda güçlü otoritelerin bulunduğu dönemde Orta Anadolu'da Hitit İmparatorluğu yer alırken, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kimi zaman Hitit himayesinde kimi zaman da bağımsız olarak irili ufaklı krallıklar yer almıştır.

Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru kuzeyden gelen bir takım denizci ve istilacı halklar, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden, Ege ve Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı'nın sona ermesinden, birçok yerleşim yerinin büyük zarar görmesinden ve yaklaşık 400 yıl Karanlık Çağ yaşanmasından, doğrudan ya da dolaylı olarak sorumlu tutulmuşlardır.⁸ Anadolu'da pek çok kenti tahrip ederek bir kısmının buralara yerleştiği düşünülen bu ilkel halklar dönemin gelişim seviyesini yavaşlatmışlardır. Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerde yaşadığı kıtlığa yenik düşmesi ve bununla beraber Geç Tunç Çağı'nda tüm Doğu Akdeniz'i etkisi altına alan Deniz Kavimleri'nin de yarattığı büyük kaos ile Orta Anadolu'da Hitit varlığı sona ermiştir. Dahası, kültürel gelişimdeki yavaşlamanın yanı sıra Anadolu'da Hitit'e yeminli anlaşmalarla bağlı olana Arzawa ülkeleri, Wiluşa, Azzi-Hayaşa, Taruişa,

⁵ Ünsal Yalçın, Geç Tunç Çağı'nda Küreselleşme, *Aktüel Arkeoloji*, sayı 33, 2013, ss.44-56, s.48.

⁶ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu Kitap 1*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s.56-57.

⁷ İlya Yakuboviç, "Siyasi Haritada Luviler", *Aktüel Arkeoloji*, S. 64, 2018, ss.49-63, s.50.

⁸ Akurgal, a.g.e. , s.187.

Mira-Kuvalya ve Doğu Akdeniz Kıyılarına yakın bölgeler de göçlerle birlikte gelen yıkımlara yenik düşmüştür.⁹

Hitit İmparatorluğu'nun Orta Anadolu'da varlığının sona ermesiyle demirin kullanımı yaygınlaşmış ve Deniz Kavimleri'nin bu teknolojiyi keşfetmesiyle daha işlevsel hâlde kullanılmıştır. Mısır, Ugarit, Amarna ve Assur kaynakları sayesinde haklarında bilgi edinilen denizci halklar tüm Doğu Akdeniz'i etkisi altına almış ve Erken Demir Çağı başlamıştır.

Erken Demir Çağı'nın başlamasıyla Tunç Çağı gelişimlerinin geriye gittiği belirgin bir şekilde görülmüştür. Denizden gelen ilkel kavimler göç sırasında geçtikleri veya yerleştikleri bölgeleri son derece tahrip etmiş, kimi bölgeleri tekrar yerleşim kurulamaz hale getirmişlerdir.¹⁰ Bir çağı sona erdirip yeni bir çağ başlatan ve tüm Anadolu'nun siyasal yapılanmasının değişmesine neden olan Deniz Kavimleri Göçü ile Karanlık Çağ sonrası yeni bir dünyaya uyanılmıştır. Tunç Çağı'nda gelişmiş yerleşimler ve krallıklar yerini Erken Demir Çağı'nda daha ilkel ve kültür düzeyleri düşük kavimlere bırakmıştır. Göç ile gelen halkın yazıyı kullanmayı bilmiyor olması, Karanlık Çağ nitelendirmesinden de anlaşılacağı üzere tarihi verinin kısıtlılığını göstermiştir. Bu dönemde neredeyse tüm Ön Asya coğrafyasında ticari ve kültürel anlamda bir gerileme meydana gelmiştir.

Bu dönemde Orta Anadolu'da varlığını yitiren Hitit İmparatorluğu'nun, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de küçük krallıklar hâlinde bir müddet daha yaşadığı görülmüştür. Luvili ve Hititli olan bu küçük krallıklar için Suriye-Hitit Devletleri veya Geç Hitit Devletleri isimleri kullanılmıştır.¹¹ Daha sonrasında ise bu bölgede Arami göçleri ile gelen Arami halkı egemen olmuştur. Orta Anadolu'da Trak kökenli Frigler, Doğu Anadolu'da Van merkezli Urartular kurulmuştur.¹² Batı Anadolu'da Lidya yerleşimi görülürken, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar, Ege'de ise İyonyalılar uygarlık kurmuşlardır (Harita 1).¹³

⁹ Mehmet Ali Kaya, *Ege ve Eski Yunan Tarihi I Tarih Öncesi Çağlardan Klasik Çağlara Kadar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s.57.

¹⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Haldun Aydınğün, *Uygar Dünya'nın İlk Yıkılışı MÖ 1200*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.17-33.

¹¹ Yakuboviç, 2018, s.57.

¹² R.D. Barnett, "Urartu", *The Cambridge Ancient History Volume III Part 1 The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.*, (Ed.: John Boardman vd.) Cambridge University Press, 2008, ss.314-363, s.314.

¹³ Ceylan – Kozbe vd. , a.g.e. , s.1.

İKİNCİ BÖLÜM

DENİZ KAVİMLERİ GÖÇÜ ÖNCESİ ANADOLU'NUN SİYASAL YAPISI

2.1. Hitit Devleti'nin Yıkılışı

Anadolu tarihinde önemli bir yeri olan Hititler'in Anadolu'ya gelişi MÖ 3. Binyılın sonlarındaki göçlerle gerçekleşmiştir. Nereden ve hangi yollar üzerinden göç ettikleri sorularına günümüzde hala net bir cevap bulamamakla birlikte çeşitli tezler öne sürülmüştür. Bu konuda F.Sommer Hititler'in Balkanlar üzerinden geldiklerini öne sürerken¹⁴, S. L. Wooley, Suriye vasıtasıyla Anadolu'ya göç edilmiş olabileceği fikrini desteklemektedir.¹⁵ Ekrem Akurgal'ın tezine göre ise, kuzey ülkelerinden Kafkaslar yoluyla Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmiş, oradan da Orta Anadolu'ya gelerek burada yerli halkı oluşturan Hattiler'le kaynaşmış ve krallık kurmuşlardır.¹⁶

MÖ 1650 yılında I.Hattuşili, devlet merkezini Kuşşara'dan Hattuşa'ya taşıyarak burada Eski Hitit Devleti'nin temellerini atmıştır.¹⁷ Anadolu'nun merkezi otoritesi olma yolunda uzun yollar kat edecek olan krallık ilk olarak I. Hattuşili döneminde dış politikada Mezopotamya'ya yönelmiş ve askeri seferlerinde çoğunlukla Kuzey Suriye'ye önem vermiştir¹⁸.

MÖ 1620 yılında başa geçen I. Murşili döneminde ise Babil yıkılarak Hammurabi sülalesine son verilmiş ve Yakındoğu'da ilerlemek üzere adımlar atılmıştır.

MÖ 1430 yılına gelindiğinde hızla gelişen devletin, Büyük Krallık dönemi başlamıştır. Böylece Hitit Devleti'nin güçlenmeye başladığı, adını Ege kıyılarından Habur'a ve Şam'a kadar duyurduğu bir döneme girilmiştir¹⁹. Yakındoğu'da Mısır otoritesinin yanı sıra Hurri-Mitanni Devleti bir diğer etkin gücü oluştururken, I. Tuthaliya ile başlayan Büyük Krallık Dönemiyle birlikte Mısır'ın ardından

¹⁴ Bu fikrin öncüsü F. Sommer 'in konu ile alakalı eseri için bkz. F. Sommer, *Hethiter und hethitisch*, Stuttgart 1947.

¹⁵ Sir Leonard Wooley, *A Forgotten Kingdom*, A Pelican Book, London, 1953, s.33.34.

¹⁶ Akurgal, a.g.e. , s.35.

¹⁷ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK, Ankara 2005, s.57.

¹⁸ Ünal, a.g.e. , s.66.

¹⁹ Amelia Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu MÖ 3000-330*, Cilt 1, (çev.: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013a, s.328.

Yakındoğu'da etkin bir güç olarak Hitit İmparatorluğu yer almaya başlamıştır.²⁰. Böylece Yakındoğu, bu dönemde Mısır, Babil ve Hitit arasında idare edilmiştir.

Muvattali MÖ1295-1282 yıllarındaki yönetim sürecinde tarihteki iki büyük devlet arasında yapılan ilk savaş, Kadeş Savaşı gerçekleşmiştir²¹. Yakındoğu'da çıkarları olan Mısır ve Hitit, daha sonra III. Hattuşili ile II. Ramses döneminde iki büyük devlet arasında imzalanan ilk uluslararası anlaşmayı yani Kadeş anlaşmasını imzalamıştır.

MÖ 1237'de başa geçen IV. Tuthaliya, devletin merkezi Hattuşaş'a büyük önem verdi. Kente savunma duvarları, ihtişamlı yapılar ve tapınaklar yaptırarak kutsallık kazandırmış böylece Hatti Ülkesi, bin tanrının evi olarak tanımlanmıştır.²²

II. Šuppiluliuma dönemine gelindiğinde, kardeşi ve kendinden bir önceki kral olan Arnuvanda döneminde başlayan ayaklanmalar artmış ve saray içerisinde de problemler yaşanmaya başlamıştır. Bunun dışında Güneydoğu'da Karkamış, Ugarit ve Amurru krallıkları Hitit Devleti'ne uygun hareket etmekteydiler. Kısa bir süre sonra Yakındoğu'yu etkileyecek bir tehlikenin geleceği duyulmaya başlamıştır. Alaşiya kralının Ugarit kralına yazdığı mektupta, düşman gemilerinin görüldüğünü bu yüzden hazırlıklı olması gerektiğini bildirmiştir. Denizden gelen bu tehlike bütün Yakındoğu ve Mısır'a saldırıp, Hitit ve Troia'nın sonunu hazırlamıştır.²³

Orta Anadolu'da MÖ 12. yüzyıla gelindiğinde kuraklık ve kıtlık sorunu oldukça büyümüş ve Anadolu'daki tarım ürünleri iklim koşullarından fazlaca etkilenmeye başlamıştır. Bu olumsuz gidişata tanıklık eden, Mısır kralı tarafından MÖ 1270 ve MÖ 1222 yılında yazılmış mektuplarda Hatti ülkesindeki açlığa karşı Mısır'dan Hatti'ye tahıl sevkiyatının yapıldığı yazmaktadır²⁴. Tahıl sevkiyatında Ugarit limanı oldukça önemliyken depremler sonucu tamamen yıkılması,²⁵ Hitit Devleti'ni ciddi derecede sarsmıştır. Böylelikle Hitit Devleti tahıl sevkiyatı da yapamamış, kıtlık hat safhaya ulaşmıştır. Hitit Devleti açlık sorunu ile uğraşmakta güçlük çekerken iç isyanlar çıkmaya başlamıştır. Dahası, saray içerisinde de

²⁰ Akurgal, a.g.e. , s.69.

²¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2009, s.120.

²² Sefa Taşkın, *Luvya Orta Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun İ.Ö. 3-2-1. Binyıl Tarihi'ne Yeni Bir Bakış*, Arkeoçe, İstanbul 2017, s.206.

²³ Akurgal, a.g.e. , s.108.

²⁴ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.161.

²⁵ Aydıngün, a.g.e. , s.75.

huzursuzluklar son derece artmıştır. Sorunların içinden çıkılmaz bir hal almasıyla bu bölgenin terk edilmesi kaçınılmaz olmuştur.

Hitit Devleti'nin nasıl yıkıldığı konusunda kimi araştırmacılar aynı dönemden gelen depremler, kimileri ise yangınlar sonucu yok olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat kazılar sonucu yangınların sadece resmi binalarda olup yerleşim bölgelerinde böyle bir bulguya rastlanmaması kentin halk tarafından terk edildiği düşüncesini oluşturmuştur.²⁶ Anlaşıldığı üzere orta Anadolu'da sıkışıp kalan halk, yiyecek ihtiyaçlarını karşılayamayınca, Hattuşas'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Kraliyet ailesi ve toplumun ileri gelenleri önemli eşyalarını da yanlarına alarak kenti terk etmişlerdir²⁷. Kentin terk edilirken ya da terk edildikten sonra yağmalanıp tahrip edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da yazılı kaynakların sustuğu bir dönem başlamıştır. Karanlık Çağ olarak nitelendirilen dönemde Anadolu'da neler yaşandığı yeterince bilinmemektedir. Geç Tunç Çağı böylelikle sona ermiş, MÖ 1200 yılından sonra Demir Çağı'na girilmiştir. Anadolu'nun güneyinde Geç Hitit Beylikleri ya da Demir Çağı Kentleri olarak adlandırılan küçük yerel krallıklar belirmeye başlamıştır.²⁸ Hitit kültürünü bir süre daha devam ettiren bu krallıklar zamanla Asur egemenliğine girmişlerdir.

2.2. Anadolu Üzerine Gerçekleşen Büyük Kitle Hareketleri Öncesi Anadolu'nun Demografik Yapısı

Tarihi boyunca pek çok kültüre ev sahipliği yapan Anadolu, MÖ 3. Binyılın sonlarında göç ile gelen, Hint-Avrupa kökenli Hititleri de bünyesine almıştır. Hititler Anadolu'yu yurt edindiklerinde buranın yerli halkını Hattiler oluşturmuştur. Hattiler, Hitit Devleti'nin kurulmasından sonra zamanla idari anlamda etkinliklerini yitirmişlerdir.

Hititler Anadolu'da devlet kurduklarında Anadolu etnik çeşitlilik açısından oldukça zengin bir yapıya sahip olmuştur. Bu yapı, Luvice, Hititçe, Palaca, Hurrice ve Sidece konuşan halklardan oluşmuştur. Anadolu'da Paphlagonia'daki Kızılırmak

²⁶ Jurgen Seeher, "After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia", *Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, Emery and Claire Yass Publications in Archaeology Institute of Archaeology Tel Aviv University, Tel Aviv 2010, s.220-221.

²⁷ Taşkın, a.g.e. , s.214.

²⁸ Meltem Doğan Alparslan, "Geç Hitit Devletleri", *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2009, ss. 137-148, s.138.

(Halys) Nehri'nin altında kuzeybatıda Hint-Avrupa kökenli bir dil konuşan Palalar yaşamıştır.²⁹ Haklarında pek fazla bilgiye ulaşılamayan bu halkın, Hititlerle hemen hemen aynı dönemde Anadolu'ya yerleştikleri düşünülmektedir.

MÖ 2. Binyılda Karadeniz bölgesinde, kabileler şeklinde varlıklarını sürdüren Kaşkalar yaşamıştır. Kaşkalar, Hitit Devleti'ne sorun çıkaran halklardan birisi olmuştur. Uzun yıllar Hatti Ülkesinde yaşamış ve Hitit Devleti'ne ciddi saldırılarda bulunmuşlardır. Kaşkaların yarattığı huzursuzluk ortamı, ayaklanmalar ve saldırılar Hitit Devleti'nin son dönemlerinde yıpratıcı olduğu düşünülmüştür.³⁰

Luvice konuşan halk ise Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılmıştır. Sınırları tam olarak belirlenemese de genel olarak Luvice konuşan halk, Kızılırmak Nehri'nin kuzeybatısından güneydoğusuna, Teke Yarımadasının batısına yerleşmiştir.³¹

MÖ 3. Binyılda Anadolu'ya yerleşip uzun yıllar Batı ve Güney Anadolu'da varlıklarını sürdüren ve Luvi dilini konuşan Lukka halkı yaşamıştır.³² Bu halk kara ve denizde faaliyetler gösteren güçlü bir halk olarak özellikle 2. Binyılda dikkat çekmiştir. Pek çok kaynakta adı geçen Lukkaların, Kadeş Savaş'ında Hititler'in yanında yer aldığı bilinmektedir.³³ MÖ 12. yüzyılın başlarına gelindiğinde Deniz Kavimleri Göçleri sırasında, göç eden istilacı hakların yanında yer aldıkları Mısır kaynaklarında görülmüştür.³⁴

Erken Hitit çağında küçük bir kısmı Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda yer aldığı düşünülen Hurriiler yaşamıştır.³⁵ Diğer dillerden farklı olarak Kafkas dil grubuna ait bir dil konuşan bu gruptan Hitit metinlerinde sıklıkla bahsedilmiştir.³⁶ 2. Binyılın ortalarına gelindiğinde Hint-Avrupa/Aryan kökenli göçlerle birlikte Mitanniler gelmiş ve Hurri topraklarına hâkim olmaya çalışmışlardır.³⁷ Bu tarihten

²⁹ Alp, a.g.e. , s.17.

³⁰ Alparslan Ceylan – Hatice Uyanık, “Kaşkalar ve Tokat'ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü”, Gaziosman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu Cilt 1, 2012, ss.71-83; Alp, a.g.e. , s.1; Kuhrt, 2013, s.11.

³¹ H. Craig Melchert, *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011, s.20.

³² Melchert, a.g.e. , s.52.

³³ Memiş, a.g.e. , s.67.

³⁴ Melchert, a.g.e. , s.27.

³⁵ Alp, a.g.e. , s.19.

³⁶ Kuhrt, 2013a, s.370.

³⁷ Nurgül Yıldırım, “Mitanni Kralı Tusratta'nın Mektupları Çerçevesinde Diplomatik Evlilikler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Archivum Anatolicum* 11/1, 2017, ss.153-170. s.153.

sonra Hurriiler halk nüfusunu oluştururken Mitanniler yönetici sınıfa egemen olmuşlardır.

2.3. Deniz Kavimleri Göçünü Hazırlayan Etmenler

MÖ 12. yüzyıl başlarında gerçekleştiği düşünülen Deniz Kavimleri Göçleri ve bu göçün nedenleri arasında çeşitli görüşler bulunsa da genel olarak, aynı dönem yaşanan kuraklık ve ardından gelen kıtlık sorunu göçün temel nedenlerinden biri olarak düşünülmüştür. Bu bağlamda yaşam koşulları daha uygun bir coğrafya arayışı mecburi olmalıdır. Bu mecburi hareketle birlikte ciddi bir kaos ortamı kaçınılmaz olmuştur. Kaos olarak nitelendirilen bu ortamda pek çok kent tahrip edilirken kimi araştırmacılar, MÖ 12. yüzyılda yaşanan tahribatlara göçler dışında, aynı döneme denk gelen depremlemlerin de neden olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁸ Tüm Yakındoğu’da büyük hasarlar bırakan bu karışıklığa başka nelerin sebep olduğu tartışma konusu olmuştur.

MÖ 12. yüzyılın başlarında yaşanan karışıklığın sebeplerinden ilki iklimsel değişiklik ve buna bağlı olarak yaşanan kuraklık olarak düşünülmüştür. Bu konuda fikir öncülüğü yapan kişi Rhys Carpenter’dir.³⁹ Carpenter’e göre MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz’de ciddi şekilde kıtlık yaşanmış ve kıtlıkla mücadele edemeyen insanlar yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Yurtlarını terk eden bazı halklar ise gittikleri yerleri yakıp yıkarak ilerledikleri düşünülmüştür. Mısır kaynaklarında da bu tezi destekleyecek bilgiler ulaşılmıştır. Buna göre Firavun Marneptah, Karnak Yazıtında Meryev’in ordusunda bulunan Libyalılar’a karşı kazandığı zaferi anlatırken onlardan “*Günlerini ülkede aylak aylak dolaşarak geçiriyorlar ve karınlarını günlük doyurmak için savaşıyorlardı; Mısır’a ağızlarına koyabilecekleri bir lokma aramak için gelmişlerdi*” diyerek bahsetmiştir.⁴⁰

Kıtlık tezini destekleyen bir başka kaynak, Ugarit’te bulunan Rap’anu arşivinden (RS. 34.152) ulaşılmıştır. Açlığın boyutu şu cümlelerle ifade edilmiştir:

³⁸ Aydınğün, a.g.e. , s. 60-61.

³⁹ Kıtlık tezi için bkz. Rhys Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilization*, Cambridge University Press 1966.

⁴⁰ Robert Drews, *Tunç Çağı’nın Sonu*, (çev.: Tolga Ersoy ve Gürkan Ergin) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.83.

“Evin kapıları mühürlendi. Açlıktan öleceğiz. Eğer gelmek için acele etmezseniz açlıktan öleceğiz. Bundan sonra ülkenizde yaşayan bir ruh bile göremeyeceksiniz.”⁴¹

Bu dönemde Anadolu’da da kıtlık sorunu oldukça artmış olmalıdır ki Mısır’dan Anadolu’ya gemilerle tahıl gönderildiği, Mısır kaynaklarında geçmektedir⁴². Bu kayıtlarda yer alan “Hatti ülkesini canlı tutmak için” ifadesiyle açlığın boyutu gözler önüne serilmiştir. Anadolu’daki kıtlığa işaret eden başka bir bilimsel veri ise Gordion’da bulunan bir ardıç ağacıdır. Bulunan ardıç ağacı içindeki bazı dar halkaları Anadolu’nun MÖ 1200 civarında kurak yıllar geçirdiğine işaret etmiştir⁴³. Bu durumda yeterince beslenemeyen insanlarda sağlık problemlerinin çıkması ve saldırganlığın artması olağan bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Bunlar dışında pek çok bölgede kuraklık sorunu olabileceği düşünülse de yeterli kaynak bulunamamıştır.

MÖ 12. yüzyılda yaşanan tahribatlara neden olabilecek bir diğer görüş ise demirin kullanımıdır.⁴⁴ Bu konu kesinlik arz etmemekle birlikte demirin kullanımı uzunca bir süre gizli tutulmaya çalışılmışsa da bazı paralı barbar askerler demirin kullanımı öğrenip silah yapımında kullanmışlardır⁴⁵. Bu görüşün öncüsü olan V.Gordon Childe’a göre: demirin kullanımı ile güçlenen halklar pek çok krallığa karşı koyup, üstün gelmişlerdir. Son araştırmalarda arkeolojik verilere göre bu tez çürütülmüştür. Buna göre demirin kullanımı ancak Deniz Kavimleri Göçü’nden yaklaşık bir yüz yıl sonra yaygınlaşmaya başlamış, öncesinde bir felakete sebebiyet veremeyecek kadar küçük çapta kullanılmıştır.⁴⁶

Yaşanan tahribatların bir diğer sebebi ise, aynı döneme denk gelen depremler olarak düşünülmüştür. Bu görüşü destekleyen araştırmacılardan biri, Ugarit’te kazı çalışmaları yapan C.F.A. Schaeffer’dır. Schaeffer, Ugarit’te denizci halkların sebep olduğu bir yıkım izine rastlayamamış bu yüzden yıkımın bir doğal afet sonucu

⁴¹ Itamar Singer, “New evidence on the End of the Hittite Empire”, *The Sea People and Their world: Reassessment*, (Ed. E.D. Oren) Philadelphia, 2000, ss.21-33, s.24.

⁴² Aktüre, 2004, s.161.

⁴³ Drews, a.g.e. , s.83.

⁴⁴ Drews, a.g.e. , s.77-78.

⁴⁵ V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, (Çev: Alaeddin Şenel, Mete Tunçay), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009, s.197.

⁴⁶ Drews, a.g.e. , s.80.

olabileceğini düşünmüştür⁴⁷. Schaeffer aynı şekilde Alalah, Hattuşa, Alacahöyük ve Alişar'ın da depremlerden dolayı yıkıldığını öne sürse de bu konuda bir bulgu mevcut değildir. Bu denli büyük bir deprem pek çok yerin aynı anda yıkılmasına neden olacakken, kentlerin farklı tarihlerde yıkılması, fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Bununla beraber, Hattuşas kazı başkanı Jurgen Seeher ise Hattuşas'ta herhangi bir deprem izine de rastlamadıklarını belirtmiştir.⁴⁸

Bu dönemde yaşanan sorunlara ve yıkılan devletlere alternatif bir başka öneri ise sistem çöküşü olmuştur. Öncelikle MÖ 12. yüzyılın başlarında yaşanan yıkımlardan sonra en azından sistemlerin bir süre daha devam ediyor olmaları gerektiği bu sistemlerin birden bire çökmeleri kafa karıştırıcı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu çöküşe çoğunlukla iklimsel değişiklik sonrası yaşanan kuraklık ve depremler sonrası kaos ortamının oluşması, ekonominin ve idari yapının bozulmasına neden olduğu şeklinde öneriler sunulmuştur.⁴⁹

Tüm bunların dışında tunç yerine daha sağlam olan demir madeninin kullanılmasıyla ortaya çıkan askeri üstünlüklerin, salgın hastalıkların, savunmasız kalan kentlerin ve iç sorunların MÖ 12. yüzyılın başlarında büyük bir felakete sebep olduğu da düşünülmüştür.⁵⁰

⁴⁷ C.F.A.Schaeffer, "Comment Aires Sur Les Lettres Et Documents Trouves Dans Les Bibliotheques Privees D'ugarit", *Ugaritica V*, Mission De Ras Shamra Tome XVI, Paris 1968, ss. 607-768: Drews, a.g.e. , s.36.

⁴⁸ Seeher, a.g.m. , s.220.

⁴⁹ Drews, a.g.e. , s.91-97.

⁵⁰ Aydingün, a.g.m. , s.16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİÇAĞ KAYNAKLARINDA ANADOLU’NUN KARANLIK ÇAĞLARA GİRİŞİNİN İLK İZLERİ

Anadolu’nun Hitit İmparatorluğunun idaresi altında olduğu süreçte bu imparatorluk tarafından sistemli bir arşivleme ile aydınlatılan siyasi ve sosyal yapısı, Hitit İmparatorluğu’nun yıkılması ve kitlesel bir göç dalgasıyla sarsılmasıyla yazılı kaynakların oldukça sınırlandırıldığı bir dönemi deneyimlemiştir. Bu dönem Eskiçağ uzmanları tarafından yazının sınırlı olması gerekçesiyle “Karanlık çağ” olarak adlandırılmıştır.⁵¹ Bu dönemin başlangıcı ve bitişi çeşitli kaynaklarda farklılıklar gösterse yaklaşık olarak 400 yıl sürdüğü düşünülmektedir.⁵² Bu aşamada Batı Anadolu için yapılacak tarihlendirmenin yanı sıra, Anadolu Erken Demir Çağı’nı aydınlatması açısından Anadolu’lu bir kaynak olmasıyla öne çıkan Beyköy II adlı yazıtın varlığı ve bu yazıt ile ilgili detaylı çalışmanın yapılması Anadolu’nun karanlık/yazısız döneminin tarih aralığının netleştirilmesine destek sağlayacaktır.

Demir Çağı’nda Anadolu dışındaki mevcut siyasi otoritelere ait arşiv ve kayıtlar Deniz Kavimleri’nin tanımlanması, göçün gerekçeleri ve etki alanları açısından genel bir kanının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Yine bu kaynaklar doğrultusunda Deniz Kavimleri ve bu kavimlerden Anadolu ve yakın coğrafyasına göç eden halkların sınıflandırılması kolaylaşmıştır.

3.1. Genel Hatlarıyla Dönemi Aydınlatan Yazılı Kaynaklar

MÖ 13. yüzyılın sonlarında göçe başlayan, ilk olarak G. Maspero’nun isimlendirmesiyle ‘Deniz Halkları’ adı altında sayıları dokuzu bulan denizci kavimlerin yarattığı göç, pek çok soruyu beraberinde getirmiştir.⁵³ Mevcut kaynakların sağladığı bilgiler üzerine birçok teori üretilmiş ve bu teoriler yeni fikirlere ışık tutmuştur. Uzmanların ortaya attığı iddialar kimi zaman çürütülürken kimi zaman destek görmüştür. Bu iddialar özellikle birbiri ardına göç eden Deniz Kavimleri’nin nereden geldikleri ve nereleri istila edip, hangi coğrafyalara

⁵¹ Turgut Yiğit, “Anadolu Uygarlıkları”, *Uygarlık Tarihi*, (Ed.: İsmail Güven), Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, ss.97-176, s.124: Ceylan - Kozbe vd. , a.g.e. , s.15.

⁵² Ceylan – Kozbe vd. , a.g.e. , s.15.

⁵³ Frederik Cristiaan Woudhuizen, *The Ethnicity of the Sea Peoples*, (Doktora Tezi), Erasmus Universiteit Rotterdam 2006, s.35: Gaston Maspero, *Histoire Ancienne des Peuples de L’orient*, Librairie Hachette et Cie, Paris 1875.

yerleştikleri konusu üzerine bir hayli çoğalmıştır. Dönemi aydınlatan kaynaklar ve görseller sayesinde deniz halklarının görünüşleri, silahlanmaları, denizci özellikleri, kökenleri ve daha başka birçok konuda yorum yapılabilmiştir. Özellikle Mısır kaynakları Deniz Kavimleri gizeminin çözülmesinde en büyük katkıyı sağlamıştır (Tablo 1).

Dönemi aydınlatan Mısır kaynakları: Medinet Habu⁵⁴ Tapınağı duvarlarında bulunan Firavun III. Ramses dönemine tarihlendirilen yazıtlar, yine III. Ramses dönemine ait Harris Papirüsü,⁵⁵ Merneptah dönemine ait Karnak Tapınağı duvarında yer alan Merneptah Steli⁵⁶ olmuştur. Bu yazıtlarda Mısır'a saldıran bazı denizci halkların isimleri yer almış (Tablo 2) ve bu halklara karşı kazanılan zaferler övülmüştür. Bu kaynaklar dışında Amarna Mektupları⁵⁷, II. Ramses dönemine ait Tanis Steli⁵⁸ ve Wenamun'a ait hikâyeler⁵⁹ bazı deniz halkları hakkında bilgi sağlamıştır. Dönemi aydınlatmaya yardımcı diğer kaynaklar ise; Alaşia/Alaşiya kralı ile Ugarit (Ras Şamra/ Lazkiye/ Suriye) kralının yazışmalarından oluşan Ugarit Vesikaları,⁶⁰ Kıbrıs- Minos Belgeleri, Hitit Belgeleri ve Afyon Beyköy 2 yazıtı olmuştur.

Kaynaklardan elde edilen veriler ışığında Deniz Kavimleri'nin kökenleri ve nerelere göç ettikleri tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak G. Maspero onların Anadolu'nun yerli halkı olabileceklerini ve genel hatlarıyla Yunanistan kıtası ve Batı Anadolu ile sınırlandırılmaları gerektiğini önermiştir.⁶¹ Göç sonrası ise onları çoğunlukla Batı Anadolu'ya konumlandırmıştır. E. Meyer ise

⁵⁴ James Henry Breasted, *Ancient Records of Egypt, Historical Documents From the Earliest Times to the Persian Conquest*, Vol. IV, Chicago: University of Chicago Press, 1906; William F. Edgerton - John A. Wilson, *Historical Records of Ramses III, The Texts in Medinet Habu, Volumes I and II, Translated with explanatory notes*. Chicago: University 1935.

⁵⁵ Breasted, 1906a, ss.87-205, s. 201, no. 403.

⁵⁶ James Henry Breasted, *Ancient Record of Egypt: Historical Documents From the Earliest Times to Persian Conquest*, Vol. III, The University of Chicago Press, Chicago 1906,

⁵⁷ William L. Moran, *The Amarna Letters*, The John Hopkins University Press, USA 1992.

⁵⁸ Mohamed Raafat Abbas, "A Survey of the Military Role of the Sherden Warriors in the Egyptian Army during the Ramesside Period" *ENIM*, S. 10, 2017, ss. 7-23, s.7: Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittite*, Oxford University Press, 2005, s.335.

⁵⁹ James B. Pritchard, *Ancient Near East Texts Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey 1969, s.25-29; Jean Winand, "The Report of Wenamun: A Journey in Ancient Egyptian Literature" *Ramesside Studies in Honour of K. A. Kitchen*, (Ed.: Mark Collier - Steven Snape), Rutherford Press Limited, Great Britain 2011, ss.541-560.

⁶⁰ Jean Nougayrol, "Textes Sumero-Accadiens Des Archives Et Bibliothèques Privées D'ugarit", *Ugaritica V*, Mission De Ras Shamra Tome XVI, Paris 1968 ss.1-324.

⁶¹ Woudhuizen, 2006, s.35; Maspero, 1875: Gaston Maspero *The Struggle of the Nations, Egypt, Syria and Assyria*. (Çev.: M. L. Mc Clure), Society For Promoting Christian Knowledge, London 1896.

bu dönemde yaşanan yıkımları ele aldığı kapsamlı çalışmasında deniz kavimlerinin Ege Denizi etrafına konumlandırılması gerektiğini belirtmiştir.⁶² Buna karşın genel bir görüş olarak Lukka halkı ileride Likya adını alacak olan bölgeye,⁶³ Sherden/Şardana ve Shekelesh/Şekeleş, Sardinia ve Sicilya bölgesine,⁶⁴ Danuna Kilikya bölgesine, Peleset Filistin bölgesine, Tjekker/Tjeker/Zakaru Dor kıyılarına,⁶⁵ lokalize edilirken; Teresh/Tereş Etrüksler, Ekweşler/Ekveş Ahhiyavalılar,⁶⁶ Weshesh/Weşheş ise İtalya'daki Oscanlar ile bağdaştırılmıştır.⁶⁷

3.2. Çivi Yazılı Kayıtlar

3.2.1. Amarna Mektupları

1887 yılında, Mısır'ın Tell El Amarna köyünde bulunan Amarna Mektupları⁶⁸ dönemi aydınlatan çivi yazılı kaynaklardan biri olup Mısır, Babil, Hitit, Mitanni gibi devletler hakkında önemli yazışmaları içermektedir. Hitit Devleti'nde I. Şuppiluliuma'nın iktidarlık dönemine denk gelen bu mektuplar, deniz halkları hakkında en erken bilgileri veren kaynaklardan biri olmuştur. Amarna Arşivi, 350'yi aşkın mektuptan oluşmasına karşın yalnızca 30 kadarı kazılar sonucu bulunmuş, geri kalanı ise yerli halktan satın alınmıştır.⁶⁹ Mektuplarda, deniz halklarından Lukka, Danuna ve Sherden halklarının isimleri geçmektedir.

İlk olarak EA 38⁷⁰ numaralı mektupta Alaşiya kralı, Lukka ülkesindeki insanların her yıl ülkesinden bir şehir aldığından bahsederek bir serzenişte bulunmuştur. Metnin tamamı şu şekildedir:

EA.38

⁶² Eduard Meyer, *Geschichte des Alterthums*, C. 2/1, Stuttgart and Berlin 1928, s.544-576.

⁶³ Eric H. Cline, *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, New Jersey 2014, s.6; Eric H. Cline - David O'Connor, "The Mystery of the Sea Peoples", *Mysterious Lands (Encounters with Ancient Egypt)* UCL Press, London 2003, s.112.

⁶⁴ O'Connor - Cline, a.g.m. , s.112-113; Cline, a.g.e. , s.3; Carlos J. Moreu, "The Sea Peoples and The Historical Background of The Trojan War", *Article Published in Mediterranean Archaeology*, S. 16, 2003, ss.107-124, s.114; Shell Peczynski, *The Sea Peoples and Their Migration*, (Yüksek Lisans Tezi), Rutgers University, New Jersey 2009.

⁶⁵ O'Connor - Cline, a.g.m. , s.115-116; Baruch Halpern "The Sea Peoples and Identity", *Scripta Mediterranea*, Vol. 27-28, 2006-2007, ss.15-32, s.15.

⁶⁶ Moreu, a.g.m. , s.108; Cline, a.g.e. , s.6.

⁶⁷ Woudhuizen, 2006, s.35.

⁶⁸ Amarna Mektupları için bkz. Moran, a.g.e. .

⁶⁹ Früzan Kinal "Amarna Çağında Mısır'ın Önasya Münasebetleri" *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, Cilt 2, S.1, Ankara 1943, s.101

⁷⁰ Moran, a.g.e. , s.11-112; Sedef Ayyıldız, *Hitit Metinlerinde Alaşiya Ülkesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.134-135.

¹⁻¹²⁾ “Kardeşim Mısır kralına kardeşin Alaşiya kralı şöyle söyler: “Benim sıhhatim yerindedir, senin sıhhatin yerinde olsun! Senin evin, kadınların, çocukların, atların, arabaların ve bir çok savaşçın, ülkelerin, büyüklerin çok iyi olsunlar.” Kardeşim bu sözü bana niye söylüyor: “kardeşim bunu bilmez mi?” Lukka ülkesi insanların benim ülkemde her yıl küçük bir şehri almaları türünden bir şey olamaz.

¹³⁻¹⁸⁾ Kardeşim sen bana diyorsun ki: “senin ülkenin halkı onlarla.” Ama ben kardeşim onlarla birlikte olduğunu bilmiyorum. Eğer ülkemin halkı (onlarla) ise evet! Bana yaz ve ben kalbime göre hareket edeceğim.

¹⁹⁻²²⁾ Sen benim ülkemin halkını tanıımıyorsun. Böyle bir şey yapmadım. Şayet ülkemin insanları (böyle bir şey) yaptıysa o zaman kalbine göre yap!

²³⁻³⁶⁾ Şimdi kardeşim sen benim elçimi geri göndermediğin için kralın bir erkek kardeşi, bu tableti göndersin. Senin elçinin yapacağı şey bana söylenecek.

²⁷⁻³⁰⁾ Bunun dışında ne zaman senin babaların benim babalarım önceden böyle bir şey yaptı? Şimdi ama kardeşim kalbinde bununla ilgili hiçbir keder olmasın.”

EA. 81⁷¹ numaralı mektup ise Biblos kralı Rib-addi/Rib Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Rib-addi bu mektupta, sürekli saldırıya uğradığında ve bronz bir hançerle kendisine saldıran bir adamdan bahsederek hayatından endişe duyduğunu bildirmiştir. Bu mektupta deniz halklarından “Şirdanu” ismi geçmektedir. İlgili kısım şu şekildedir:

EA. 81

¹⁴⁻²⁴⁾ Ve onlar bana hain oldular.

Bronz bir hançeri olan adam: pat-r bana saldırdı, ama ben onu öldürdüm.

Tanıdığım bir Sirdanu, Abdi-Asirta'ya kaçtı.

⁷¹ Moran, a.g.e. , s.150-151.

Emrinde bu yapıldı! Bu şehirde kaldım ve hiçbir şey yapmadım

Kırsal bölgeye gidemem ve sarayına yazdım ama bana cevap

vermiyorsun. 9 kere vuruldum”

EA 122 numaralı ve EA 123 numaralı mektuplarda yine Rib-Hadda'nın yazdığı ve içerisinde deniz halklarından “*Şirdanu*” yani Sherden halkının isminin geçtiği görülmüştür.⁷² İki metinde de Sirdanulu insanların öldürüldüğünden bahsedilmiştir. Sirdanu halkının isminin geçtiği kısımlar şu şekildedir:

EA. 122

³¹⁻³⁹) “*Pahura bana karşı büyük bir saygı duydu.*

Suteans'ı gönderdi ve Sirdanu halkını öldürdüler.

Mısır'a 3 adam getirdi. Şehrin bana ne kadar uzun süredir kızgın!”

EA. 123

⁹⁻¹⁵) “*Gubla'ya anından bugüne kadar yapılmayan bir tapu yapıldı.*

Pihura, Suteans'i gönderdi; Sirdanu insanlarını öldürdüler

¹⁶⁻²¹) *adamları aldılar ve Mısır'a getirdiler.”*

EA 151 numaralı mektupta ise Abi-Milki firavuna ülkenin durumu hakkında bilgi vermektedir.⁷³ Deniz halklarından biri olan Danuna halkının kralının öldüğünü, yerine kardeşinin geçtiğini ve barış içerisinde yaşadıklarını bu mektupta şu ifadelerle belirtmiştir:

EA. 151

⁴⁹⁻⁵⁸) “*Kral, efendim, bana yazdı, "Bana Kenan'da duyduğun şeyi yaz."*

Danuna kralı öldü; kardeşi ölümünden sonra kral oldu ve toprakları barış

içinde. Ateş Ugarit'teki sarayı tahrip etti; daha doğrusu, bunun yarısını tahrip

etti ve bu yüzden yarısı ortadan kalktı. ”

3.2.2. Ugarit Vesikaları

Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş dönemini aydınlatan çivi yazılı kaynaklar arasında gösterilen Ugarit Vesikaları (Resim 1), Anadolu'ya

⁷² Moran, a.g.e. , s.201-202.

⁷³ Moran, a.g.e. , s.238-239.

dışarıdan gelen malların güvenliği açısından önemli bir liman kenti olan Ugarit'te, bugünkü Ras-Şamra'da bulunmuştur. Bu dönemde Lazkiye'nin kuzeyinde Hatay'ın güneyinde bulunan Ras-Şamra kenti, Kıbrıs ve Anadolu için son derece önemli ticaret merkezi hâline gelmiştir.⁷⁴ Dönemi aydınlatan tabletler ilk olarak Claude Scheaffer'ın bölgede gerçekleştirdiği kazılar sonucu aydınlığa çıkarılmıştır. Bu vesikalar içerisinde konuyla ilgili olarak Deniz Kavimleri'nden Lukkal ve Shekelesler'den bahsedilmiştir.

Dönemin diplomasi dili olan Akadca çivi yazısı ile yazılan Ugarit Vesikaları içerisinde yer alan Alaşiya Kralı ile Ugarit Kralı'nın birbirlerine gönderdikleri mektuplar dönemin siyasi ve ticari ilişkileri açısından önemli kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Bu kaynaklar, aynı zamanda Eken Demir Çağı'nın başlangıcındaki en önemli kitle hareketi olan Deniz Halklarından söz etmesi açısından ayrıca önemli görülmüştür. İnceleme konusu kapsamında genel hatlarıyla verilmeye çalışılan Ugarit Vesikaları içerisinde aydınlatıcı olan kayıtlar Alaşiya ve Ugarit kralları arasındaki mektuplaşmalardır. Bu mektuplardan ilki olan RSL 1⁷⁵ envanter numaralı mektup Alaşiya Kralı Paga'nın Ugarit Kralı Ammurapi'ye düşman gemilerinin gelmekte olduğunu ve tehlikeye karşı hazırlıklı olması gerektiği uyarılarını içermiştir. Alaşiya Kralı'nın uyarıları istilacı Deniz Halklarına yönelik mektupta şu ifadelerle kayıt altına alınmıştır:

RSL. 1

"1-4 Benim kralım Ugarit ülkesi kralına şöyle der:

5 sel[a]m olsun!

6 Tanrılar

7 senin sağlığını korusunlar.

8 Sen bana yazdığın zaman

9 düşman gemileri

10 denizde görülüüyordu.

⁷⁴Benno Landsberger, "Ras-Şamra'da Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* (çev. : Şükrü Akkaya), Cilt 1, S. 1, Ankara 1942, s.85-86.

⁷⁵Nougayrol, a.g.e. , s.85-86: Ayyıldız, a.g.t. , s.164: Memiş, a.g.e. , s.163.

11 *Ve eğer gemilerin görüldüğü doğruysa*

12 *kararlı olun.*

13 *ve hemen gerçekten*

15 *bu seni ilgilendirdiğine göre*

16 *askerlerin, savaş arabalar[ın]*

17 *her halükarda nerede*

18 *beklemekteler.*

19 *Yoksa beklemiyorlar mı?*

20 *Hiç kimse düşmanın arkasına düşmeyecek mi?*

21 *Senin şehirlerinin duvarlarını / surlarını*

22 *güçlendirmiş ol.*

25 *Askerlerin ile savaş arabaların içeri girsin.*

26 *Düşmanı gözetle*

27 *ve güçlü durun.”*

RSL 1 adlı mektuba karşılık RS. 20.238 numaralı mektup gönderilmiş (Resim 2) ve burada Ugarit kralı düşman gemilerinin geldiğini, şehirlerini yaktıklarını ve savunmasız olduklarını belirtmiştir.⁷⁶ Kral, askerlerin Hatti ülkesinde gemilerin ise Lukka'da savaşmakta olduğu için tamamen savunmasız kaldıklarını yazarken eğer yeni bir düşmandan haberdar olursa mutlaka kendisine bildirilmesini istemiştir. Lukka halkı ile ilgili kısım şu şekildedir;

RS. 20.238

“1-4 Babam, Alaşiya ülkesi kralına, oğlun Ugarit ülkesi kralı şöyle (der):

5 Babamın ayaklarına kapandım.

6 Babama selam olsun!

7 Evine, eşine, askerlerine, babam

⁷⁶ Nougayrol, a.g.e. , s. 87-88-89: Ayyıldız, a.g.t. , s.157: Memiş, a.g.e. , s.163.

8-11 Alaşıya ülkesi kralının her şeyine selam olsun!

12 Babacığım düşman gemileri geldiler.

13-14 Benim şehirlerimi ateşe

15 verdiler.

16-18 Ve onlar ülkeye hoş olmayan şeyler yaptılar.

19 Benim babam bilmiyor.

20 Benim askerlerimin tamamı sana aittir.

21 Hatti ülkesinde

22 beklemektedirler. Ve benim gemilerimin tamamı

23 Lukka ülkesinde

24 beklemektedir. Şu ana kadar onlar

25 ulaşmadılar ve ülke bu şekilde kaldı.

26 Babam! bu memleket hakkında

27 bilgin olsun.

28-29 Şu anda buraya gelmiş olan düşman ülkesinin 7 gemisidir.

30 Ve ülkeye

31 kötü şeyler yaptılar.

32-33 Şu anda eğer düşman gemileri hala varsa

34 seni bilgilendireyim.

35 Ve senin bilgin olsun.”

RS. 20.18 numaralı tablet, Alaşıya Kralı Eşuwara'dan Ugarit kralına gönderilmiş bir mektuptan oluşmuştur.⁷⁷ (Resim 3) Burada hızla hareket eden 20 düşman gemisinden bahsedilmiştir. Eşuwara, nerede olduklarını bilmediği bu gemiler hakkında Ugarit kralını dikkatli olması için şu ifadelerle uyarmıştır:

⁷⁷ Nougayrol, a.g.e. , s.83-84-85: Ayyıldız, a.g.t. , s.161.

R.S. 20.18

¹⁻⁴ *Alaşıya Büyük veziri Eşuvara Ugarit ülkesi kralına şöyle söyler:*

⁵ *“Sana ve ülkenе*

⁶ *selam olsun!”*

⁷ *Düşmanla ilgili mesele hakkında:*

⁸ *Senin ülkenin insanları*

⁹ *senin gemilerin tarafından*

¹⁰ *bu meseleler*

¹¹ *yapıldı.*

¹² *Ve ayrıca bunlar (?)*

¹³ *senin ülkenin halkı (tarafından) yapıldı.*

¹⁴⁻¹⁵ *Yine de sen (onları) benim için yakalamadın.*

¹⁶ *Şimdi dağlık bölgeye bıraktığı düşmanın 20 gemisi yerinde durmuyorlar.*

²¹ *Acilen hareket ettiler.*

²³⁻²⁴ *bırakıldıkları yeri biz bilmiyoruz.*

²⁵ *Bundan haberin olsun.*

²⁶ *Senin için kaydettiğim gözcün hakkında*

²⁷ *Bilgi sahibi olmalısın.”*

RS 34.129 numaralı tablet ise Hitit Kralı tarafından yazılmıştır. Hitit kralı Deniz Kavimleri’nden ‘gemilerde yaşayan insanlar’ olarak bahsetmiştir.⁷⁸ Kral, Deniz halklarından Şikalalar’ın İbnadusu adında birini kaçırdıklarından, şu şekilde bahsetmiştir:

⁷⁸ Woudhuizen, 2006, s.47.

RS.34.129

⁵“ *Simdi orada seninle olan kral,*

Yani senin efendin çok genç,

Ve hiçbir şey bilmiyor

¹⁰ *Ve ben, İbnadusu konusunda emir verdim.*

Sikala'dan gelen ve gemilerde yasayan insanlar onu kaçırdılar.

¹⁵ *Ben sana Nirga'ili' yi gönderiyorum.*

O --- kartappu --- bana ve sana

Ve sen, Sikala'ların kaçırdığı,

İbnadusu'yu bana gönder,

Ona Sikala hakkında soru soracağım,

Daha sonra tekrar Ugarit'e gidebilir.”

RS 20.168 numaralı mektupta Ugarit kralı Alaşıya kralına baba diye hitap etmiştir. ⁷⁹ Bu hitap şekliyle, Ugarit ve Alaşıya arasında statü farklılığının olduğu görülmüştür. Ticari faaliyetlerle ilgili bilgi de sunan mektubun ilgili satırları şöyledir:

R.S. 20.168

² *[senin oğlun] Niqma[du] [ş]öyle (der:)*

³ *“Babamın ayakları[na] kapandım.*

⁴ *Baba[m]a selem olsun!*

⁵ *Evine, eşi[ne, askerlerine,]*

⁶ *savaş araba[na,] at[ına]*

⁷ *b[abam] A[l]aşıya ülkesi kralının*

⁸ *her şeyine [selam] olsun!”*

⁹ *babacığım, işte orada*

⁷⁹ Nougayrol, a.g.e. , s.82: Ayyıldız, a.g.t. , s.168.

¹⁰ [] benim babama selam olsun![...”

3.2.3. Hitit Belgeleri

Dönemi aydınlatmaya yardımcı çivi yazılı belgelerden bir diğeri ise Hitit çivi yazı ile kaydedilmiş olan 1961 yılında Boğazköy’de bulunan KBO 12.38 numaralı belgedir.⁸⁰ Belgede Deniz Kavimleri ile Hitit Devleti’nin denizde bir savaş yaptığı bilgisi yer almıştır. Metne göre Hitit kralı II. Šuppiluliuma’nın Alaşiyalı düşmanları denizde yenilgiye uğrattığı fakat daha sonra bu düşmanların artarak geri geldiği şu ifadelerle kaydedilmişti:

³⁻⁴⁾ Ben, Büyük kral Šuppiluliuma denizi derhal [geçtim.]

⁵⁾ ve Alaşiya ülkesinin gemileri bana karşı

⁶⁾ denizin içinde üç kez savaşa geçti.

⁷⁾ ve onları yok ettim. Ve gemileri

⁸⁾ ele geçirdim. Ve onları denizin içinde

⁹⁾ ateşe verdim.

¹⁰⁾ fakat ben kuru (ülkeye)

¹¹⁾ vardığımda

¹²⁾ ve bana Alaşiya ’lı düşmanlar

¹³⁾ kalaba[lık halde sava]şa geldi.

¹⁴⁾ ve onları []

¹⁵⁾ [v]e beni [...”

3.2.4. Kıbrıs Minos Belgeleri

Deniz Kavimleri ve dönemini aydınlatan Kıbrıs- Minos Belgeleri adı altında Enkomi Silindiri (Inv 19.10) (Resim 4) ve Kalavassos Silindiri (K-AD 389) önemli

⁸⁰ Hans G. Güterbock, “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 26, 1967, ss. 73-81, s.73.

kayıtlar olarak ele alınmıştır.⁸¹ Yine Kıbrıs belgeleri için önemli yer teşkil eden RS. 20.25⁸² adlı belge de dönemi aydınlatan Kıbrıs-Minos belgeleri içerisinde incelenmiştir. Dönemi aydınlatmalarının yanı sıra özellikle özellikle Enkomi Silindiri Deniz Kavimleri Halklarından biri olan Şekeleş adının yer alması ve bu halkın ticari faaliyetleri hakkında bilgi içermesi bakımından ayrıca önemli görülmüştür. Silindir’de Shekeles adının yer aldığı kısım şu şekildedir:

²⁵ *Samian adına, Maeonians (?) ların temsilci*

²⁶ *Sanemas'a teslim,*

²⁷ *Shekelesh'in temsilcisi*

*"Samian adına"*⁸³

3.3. Hiyeroglif Kayıtlar

3.3.1. Medinet Habu Yazıtı

Geç Tunç Çağı'nın sona erip Erken Demir Çağı'nın başlamasındaki en önemli gelişmelerden biri olan Deniz Kavimleri Göçü hakkında Mısır kaynaklarından elde edilen veriler önemli yer teşkil etmiştir. Bu kayıtlar içerisinde Medinet Habu Yazıtı⁸⁴ Mısır'ın önemli dini merkezi Teb'in batısında yer almakla birlikte III. Ramses dönemine ait olduğu bilinmektedir⁸⁵. Yazıtta beş ayrı savaştan bahsedilirken bu savaşlara ait yaklaşık 40 savaş tasviri bulunmuştur⁸⁶. Bu tasvirler içerisinde savaştan 26 görsel Deniz Kavimleri ile ilgili ipucu vermiştir.

Tapınağın batı ve kuzey cephelerinde bulunan kabartmaların, III. Ramses'in kuzeydeki düşmanlara karşı verdiği mücadeleyi tasvir ettiği düşünülmüştür. Askeri

⁸¹ Fred C. Woudhuizen, *The Language of Linear C And Linear D From Cyprus*, Dutch Archaeological and Historical Society, Amsterdam 2017, s.53-84

⁸² Woudhuizen, 2017, s.116.

⁸³ Woudhuizen, 2017, s.53.

⁸⁴ Medinet Habu Yazıtı için bkz. Breasted, 1906a: Edgerton - Wilson, a.g.e.

⁸⁵ Scott M. Petters, *Decoding the Medinet Habu Inscriptions: The Ideological Subtext of Ramesses III's War Accounts*, Columbia College, Columbia University 2011, s.6.

⁸⁶ Barbar Cifola, "The Terminology of Ramses III's Historical Records, with a Formal Analyses of the War Scenes". *Orientalia*, Vo. 1, S. 60, 1991, ss.9-57, s.11.

başarıların konu edildiği bu yazıtlarda aynı zamanda krala karşı övgülere çokça yer verilmesi dikkat çeken bir unsur olmuştur.⁸⁷

Medinet Habu Tapınağı duvarlarındaki yazıtlara göre III. Ramses saltanatı sırasında kuzeyden üç defa saldırıya uğramıştır. Bu saldırılar krallığının beşinci, sekizinci ve on birinci yıllarında yaşanmış olup, beşinci yıl yazıtında ilk Libya savaşını, sekizinci yıl yazıtında deniz halklarını, on birinci yıl yazıtında ikinci Libya savaşını anlatmıştır⁸⁸. Yazıtlarda, düşmanların kötü niyetlerinden bahsedildikten sonra savaşa nasıl hazırlandığı, elde edilen zafer ve III. Ramses'in Mısır'a dönüşü övgülerle anlatmıştır⁸⁹. Deniz kavimleri hakkında bilgiler içeren yazıtlarda, Peleset, Tjekker, Şekeleş, Denyen, ve Weşheş halklarının isimlerinin geçtiği bilinmektedir.

Medinet Habu Tapınağındaki MÖ 1179 yılına tarihlenen, III. Ramses'in krallığının 5. yılına ait yazıtta Deniz Kavimlerinden Tjekker ve Peleset (Resim 5) savaşçılarından şu şekilde bahsedilmiştir:

"Kuzey ülkelerinin vücudu titriyordu..."

Bunlar Peleset, Tjekker...

Ülkelerinden kopmuşlardı ve ruhları kırılmış olarak geliyorlardı.

*Onlar karadaki thr savaşçılarıydı. Diğerleri ise denizciydi."*⁹⁰

Medinet Habu Tapınağı duvarlarında "kuzeyliler"den bahseden bir diğer yazıt MÖ 1176 tarihli III. Ramses'in 8. saltanat yılına ait olanıdır. III. Ramses hükümdarlığının 8. yılında kara ve denizde gerçekleştirdiği savaşları Medinet Habu Tapınağına tasvir ettirmiştir. (Resim 6 ve Resim 7) Bu yazıtta, Tjekker, Shekelesh, Denyen, Peleset ve Weshesh askerlerinin bir koalisyon oluşturduklarını kararlı bir şekilde savaşa hazır olduklarından bahsedilmiştir.

"Yabancı ülkelere gelince, bunlar kendi adalarında bir komplo düzenlediler.

Bir anda ülkeler harekete geçti, savaşlar başladı. Kuvvetlerinin önünde hiçbir

ülke duramıyordu: Hatti (Hitit), Kode (Kilikya), Karkamış, Arzava ve Alaşiya

(Kıbrıs). Bunların kolları kanatları kesildi. Amurru'nun (Yani Kuzey Suriye)

bir yerinde karargâh kurulmuştu. İnsanlarını perişan ettiler ve toprakları hiç

var olmamış gibiydi. Onlar Mısır'a ilerlerken onları yangın bekliyordu. İttifak

⁸⁷ Barbara Cifola, "Ramses III and the Sea Peoples: A Structural Analysis of the Medinet Habu Inscriptions", *Orientalia*, Vol. 57, 1998, ss.275-306, s.295.

⁸⁸ Cifola, 1998, s.276.

⁸⁹ Petters, a.g.e. , s.7.

⁹⁰ Breasted, 1906a, s.24; Edgerton - Wilson, a.g.e. , s.30-31.

*Pelest, Tjekker (Zakaru), Shekelesh Denyen (Danuna) ve Weshesh arasında kurulmuştu. Yeryüzü turuna çıktıkları ülkelere el koydular, yürekleri inanç ve güvenle doluydu: ‘Planlarımız başarılı olacak.’*⁹¹

3.3.2. Harris Papirüsü

Dönemi aydınlatan bir diğer hiyeroglif yazılı kayıt ise Harris Papirüsüdür⁹². MÖ 12. yüzyılın başlarına tarihlendirilen, III. Ramses (MÖ 1184-1153) dönemine ait bilgiler içeren Harris Papirüsü, bölge halkı tarafından Mısır’ın Teb yerleşimindeki bir kaya mezarda bulunmuş ve 1885 yılında A.C. Harris tarafından aydınlığa kavuşturulmuştur⁹³. Günümüzde Biritish Museum’da sergilenen Harris Papirüsü, bilinen en uzun papirüs rulosu olarak yaklaşık 40,5 metre uzunluğa sahip olup 20 rulodan meydana gelmiştir.

Deniz Kavimleri’nden bazılarının isimlerinin geçtiği Harris Papirüsü beş bölümden oluşmuştur. Bölümlerde ana ve ikincil tapınakların zenginliğinin yanı sıra Deniz Kavimleri’ne karşı kazanılan askeri başarılarından övgü ile bahsedilmiştir.⁹⁴. Deniz Kavimleri ile ilgili olan kısımda ise III. Ramsesin, Denyenleri kılıçtan geçirdiği, Tjekker ve Peleset’i küle çevirdiği, Sherden, Weshesh halklarını katlettiğini bazılarını ise kendi kalelerinde esir tuttuğunu şu şekilde anlatmıştır:

“Mısır’ın bütün sınırlarını genişlettim. Kendi topraklarından oraları istila edenleri dışarı attım. Dnn’i kendi odalarında kılıçtan geçirdim, Tjkr ile Prst’i küle çevirdim. Bir zamanlar tutsak alınmış, Mısıra tutsak getirilmiş, var olmamak üzere yaratılmış denizlerdeki Šrdn ile Wšš’i sahildeki kumlar gibi kendi adımı taşıyan kalelere yerleştirdim. Yüz binlerceydiler. Hepsini her yıl kilerlerinden ve ambarlarında kumaş ve haraç vermeye mahkum ettim... Piyade ve atlı savaşçıları kendi devrinde (yurtta) ikamet ettirdim; Šrdn ile khk(Libyalı bir topluluk) kendi şehirlerinde sırt üstü yatıyordu; Korkuları Yoktu, çünkü Kuş’tan(ne de)Suriye’den gelecek düşman vardır. Oklarıyla silahları cephaneliklerinde, onlarla neşe içinde cümbüş yaparak içiyorlardı.

⁹¹ Edgerton - Wilson, a.g.e. , s.53; Kuhrt, 2013a, s. 7; Drews, a.g.e. , s.54; Memiş, a.g.e. , s.165.

⁹² Deniz Kavimleri ile ilgili kısım için bkz. Breasted, 1906a, no. 403, s.201.

⁹³ Breasted, 1906a, s.87.

⁹⁴ Evin Esmer Kısakürek - Arda Kısakürek, *Bizimkiler Devletler MÖ 1800-560 Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, İstanbul 2009, s.91.

Karılar çocukları yanlarındaydı,(çünkü) ben de onları korumak ve kollamak için oradaydım.”⁹⁵

3.3.3. Merneptah Steli

Erken Demir Çağı ve Deniz Kavimleri hakkında bilgi sağlamasıyla önemli bir yer teşkil eden Mısır kaynaklarından bir diğeri Merneptah Steli’dir⁹⁶. Zafer Steli, Büyük Karnak Yazıtı ya da İsrail Steli olarak da isimlendirilen bu stel Mısır’ın 19. hanedanına mensup Merneptah’ın (MÖ 1212-1203) hükümdarlık döneminde kayda alınmıştır.⁹⁷ Karnak Tapınağı’nın doğu duvarına işlenen ve toplam 79 satırdan oluşan oldukça uzun bir yazıt olarak günümüze ulaşmıştır.⁹⁸ (Resim 8)

Yazıtta göre Firavun Merneptah, hükümdarlığının 5. yılında (MÖ 1208), Batı Deltasına hâkim olmak isteyen Libya Kralı Meryev’in saldırısına maruz kalmıştır. İçlerinde Deniz Halklarının da bulunduğu kalabalık Libya ordusuna karşı Merneptah, kendi ordusunu hazırlayıp savaşa katılmış ve bu savaştan zaferle ayrıldığını övgülerle bahsetmiştir. İlgili kısım şu şekilde kaydedilmiştir:

¹³⁻¹⁵⁾ “5.yıl, yazın 2.ayı birinci gün. Libya’nın düşmüş ve zavallı önderi Ded’in oğlu Meryey Tehenu’nun ülkesine okçularıyla saldırdı. Sherden, Shekelesh, Ekvesh, Lukka, Teresh Ülkenin en iyi savaşılarını yanına almıştı. Karısını ve çocuklarını yanında getirmişti. Kampın önderleri ve O, Perire⁹⁹ topraklarındaki batı sınırına ilerlediler”¹⁰⁰

Savaş sonrası başarıya ulaşan Merneptah, pek çok esirle birlikte geri dönmüş ve alınan esir sayılarını ise Atribis Stelinde¹⁰¹ kayda almıştır. Bu noktada savaşa katılan Deniz Kavimleri’nin askeri gücü hakkında yorum yapılabilmesi mümkün olmuştur. Stele göre esir sayıları şu şekilde verilmiştir; Libya: 6359, Shekelesh 2222, Theresh 742, Ekwesh 2201 (Resim 9, Resim 10, Resim 11).

⁹⁵ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakınoğu MÖ 3000-330*, Cilt 2, (Çev.: Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2013b, s.9; Breasted, 1906b, no. 403, s.201.

⁹⁶ Deniz Kavimleri’yle ilgili kısım için bkz. Breasted, 1906b, no.574, s.241.

⁹⁷ Mısır kaynaklarında ilk kez İsrail isminin geçmesinden dolayı bu stele İsrail Steli de denilmiştir. bkz. Trevor Bryce, *The Roudledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia; The Near East From the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, Roudledge, New York 2009, s.340.

⁹⁸ Woudhuizen, 2006, s.43.

⁹⁹ Perire, Mısır ve Libya arasında bir sınır kenti olarak belirtilmiştir. bkz. Colleen Manassa, *Imagining the Past: Historical Fiction in New Kingdom Egypt*, Oxford University Pres 2013, s.128.

¹⁰⁰ Breasted, 1906b, no.574, s.241.

¹⁰¹ Breasted, 1906b, no. 588, s.248.

3.3.4. Beyköy II Yazıtı

Mısır hiyeroglif kayıtları dışında Afyon Beyköy’de bulunmuş olan Luvice hiyeroglif yazıtı Beyköy II, Deniz Kavimleri Göçleri’nin aydınlatılması açısından önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² Uzun bir müddet James Mellart’ın evinde olduğu düşünülen yazıt onun ölümünden sonra ortaya çıkarılmış olup Eberhard Zangger ve Fred Woudhuizen tarafından transkripsiyonu yapılmasıyla 2018 de yayımlamaya hazır hale getirilmiştir. Yalnızca kopyalardan çevrilen belgenin aslının ise Beyköy’de bir cami temelinde bulunduğu açıklaması bilim dünyasında şüpheli görüşlere neden olmuştur¹⁰³.

Beyköy II yazıtının yalnızca kopyasının bulunması ve içerisindeki hatalı yazımlar uzmanların böyle bir yazıtın gerçekten var olup olmadığı konusunda şüpheli yaklaşmasına neden olurken böylesine uzun bir belgenin sahte olması durumunda Eskiçağ Tarihi’nde geri dönülemeyecek yanlışlara neden olabileceği endişe vermiştir.¹⁰⁴ Yazıtta farklı dönemlere ait işaretlerin kullanılmasını ve özellikle yer isimlerindeki yazım hatalarını ortaya çıkaran Hasan Peker, İstanbul Üniversitesi Arkeolojik Kazı Ve Araştırmalar Toplantısı’nda yazıtın kesin bir dille sahte olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden Luvice hiyeroglif yazıt hakkındaki haklı tartışmalara bir açıklık getirmek adına F.Woudhuizen ve E.Zangger yeniden bir araya gelerek olası durumları değerlendirdikleri, belgenin sahte ve gerçek olabilecek yanlarını ortaya koydukları bir çalışma yayımlamışlardır.¹⁰⁵

Beyköy II yazıtı, 29 metre uzunluğa, 35 santim yüksekliğe sahip olup birçok yer ve arazi ismi içeren yazıtın, Mira kralı Kupanta Kuruntas tarafından yaklaşık MÖ 1180 yılında oluşturulduğu düşünülmüştür. (Resim 11) Yazıt, Geç Tunç Çağı’nın sona erdiği dönemdeki olaylar hakkında bilgi sağlamıştır. Mira Kralı’nın Hitit Krallığı’na karşı yaptığı saldırıdan bahseden yazıtta göre, denizden gelen istilacı kavimlere destek veren Luviler, Hitit Krallığı için ciddi tehlike oluşturmuştur. Bu bağlamda Hititler’in yıkılmasında Luviler’in etkileri üzerine yeni fikirler oluşmasına yol açmıştır. Metnin içindeki yer isimlerinden biri olan Philistia, Deniz

¹⁰² Beyköy II yazıtı için bkz. Eberhard Zangger - Fred Woudhuizen, “Rediscovered Luwian Hieroglyphic Inscriptions From Western Asia Minor”, *Talanta*, Vol. 50, 2017, ss. 9-56.

¹⁰³ Zangger - Woudhuizen, 2017, s.10.

¹⁰⁴ Şevket Dönmez, Varlığı Tartışmalı Beyköy Hiyeroglifi”, *Tarih Dergisi*, S. 48, 2018, ss.72-75.

¹⁰⁵ Fred Woudhuizen - Eberhard Zangger “Arguments For The Authenticity Of The Luwian Hieroglyphic Texts From The Mellaart Files”, *TALANTA*, L, 2018, ss. 183-212.

Kavimlerinden Peleset halkı ile bağdaştırılmış ve Mısır kayıtlarındaki *pwrst* yazımının ilk kez Luvicede özgün bir biçimde kullanıldığı (pu-la-sà-ti^{UTNA}) belirtilmiştir.¹⁰⁶

3.4. Yazılı Kaynaklara Göre Anadolu Coğrafyasına Göç Eden Halklar

3.4.1. Lukka

Deniz Kavimleri arasında yer alan Lukkalar, ilk olarak E. Rouge' tarafından Homeros'un *İlyada*'sında geçen ve Güneybatı Anadolu'ya lokalize edilen Likya ile ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁷ MÖ 3. binyılda Anadolu'ya geldikleri ve Teke Yarımadası'na yerleştikleri düşünülmüştür. Homeros'un *İlyada*'sında Likyalılar'dan, Troyalılar'ın yanında Akhalara karşı savaştıklarından ve Ksantos'tan geldiklerinden bahsedilmiştir.¹⁰⁸ Herodotos'a göre ise Likyalıların soyu, kardeşi Minos ile kavgasından sonra Girit'ten sürülerek Likya'ya yerleşen ve Termiller adı verilen Sarpedon ve arkadaşı ile kardeşi Aegeos tarafından sürülüp Likya'ya gelerek burada Pandion ile birlikteliğinden olan Lykos'tan gelmiştir.¹⁰⁹

Lukkalar, deniz kavimlerine ışık tutan kaynaklar arasında MÖ 14. yüzyılda meydana getirilmiş olan Amarna Mektuplarında karşımıza çıkmıştır. Korsancılık faaliyetlerinde bulunduklarını öğrendiğimiz Lukkalar EA 38¹¹⁰ numaralı tablette Alaşıya kralı Lukka insanların, ülkesinde her yıl bir kenti işgal etmesinden dolayı bir yakınmada bulunmuştur. Daha sonra Mısır kaynaklarında bahsi geçen Lukkaların paralı askerler oldukları öğrenilmiştir. MÖ 1286-1274 Kadeş Savaşı sırasında Hititlerin müttefiki olarak II. Murşili'nin yanında yer aldıkları kaydedilmiştir.¹¹¹

Lukka'nın paralı askerler olarak görev yaptığı bilgisi Mernaptah döneminde (MÖ 1212-1203) hükümdarlığının 5.yılına ait yazıtta karşımıza çıkmıştır. Bu yazıtta

¹⁰⁶ pu-la-sà-ti^{UTNA} olarak metnin 25. dizesinde kaydedilmiştir. bkz. Zangger - Woudhuizen, 2018, s.201.

¹⁰⁷ Woudhuizen, 2006, s.35.

¹⁰⁸ Homeros, *İlyada*, Can Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁰⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi I*, (Çev.: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s.108-109; Senem Dinç, *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Kent Birlikleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s.5.

¹¹⁰ Moran, a.g.e. , s.11-12.

¹¹¹ Dinç, a.g.e. , s.6.

Libya kralı Meryev'in ordusunda yer alan askerlerden bir grubu oluşturduğu kaydedilmiştir.¹¹²

MÖ 2. Binyılda Lukkaların siyasi faaliyetleri hakkında bilgi veren başka bir kaynak ise II. Tuthaliya dönemine ait KUB XXIII 11 numaralı belgedir.¹¹³ Bu belgede II. Tuthaliya, 22 şehirden oluşan Assuva konfederasyonuna karşı kazanmış olduğu zaferden bahsetmekte ve içlerinde Lukka'nın da olduğu bu şehirlerin ismini vermektedir.¹¹⁴

Bir diğer kaynak ise Ras Şamra'dan gelen, Alaşıya kralı ile Ugarit kralı arasında geçen yazışmalar olmuştur. RS 20.238 numaralı mektupta, Ugarit kralı Alaşıya kralına düşmanların geldiğini fakat askerlerin Hattide beklemekte olduğunu, donanmaların ise Lukka ülkesinde olduğunu, bundan dolayı savunmasız kaldığını belirtmiştir.¹¹⁵

3.4.2. Denyen / Danuna

Deniz kavimleri arasında gösterilen Denyen/Danuna halkı Mısır'a saldıran koalisyonun içerisinde bulunan halklardan biridir. Danunalar'ın göç sonrası nereye konumlandırıldığıyla ilgili bir kaç görüş bulunmakla birlikte genel olarak Kilikya/Kizzuwatna bölgesindeki Adana'ya yerleştirilmiştir.¹¹⁶ Bu görüşü destekleyen gerekçe ise Çukurova'nın kuzeydoğusunda bulunan Karatepe-Aslantaş yani Azatiwataya yerleşimi olmuştur. Bu yerleşimin denizle bağlantısı olan bir halka ev sahipliği yaptığı düşünülmüştür. Yerleşimin İki ayrı kapısında bulunan üç ortostatın ikisinde denizle bağlantılı gemiler tasvir edilmiştir. Özellikle kuzey kapısındaki 19 numaralı ortostat üzerinde savaş gemisi olarak tanımlanabilecek, pupa kısmı kuş başlı yani Ege tekne tipolojisine uygun bir gemi betimlenmiştir.¹¹⁷ Ayrıca

¹¹² Breasted, 1906b, s.241.

¹¹³ Memiş, a.g.e. , s.65.

¹¹⁴ Memiş, a.g.e. , s.65.

¹¹⁵ Nougayrol, a.g.e. , s87-88-89.

¹¹⁶ Zsolt Simon, "Where Did the Kings of Danuna of EA 151 Rule" *There and Back Again- the Crossroads II" Proceedings of an International Conference Held in Prague*, (Ed.: Jana Mynářová, Pavel Onderka and Peter Pavúk), 2014, S.15-18. ss.391-408. s 391-392: Andrea Salimbeti - Raffaele D'amato, *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean C.1400 BC-1000 BC*, Osprey Publishing Elite, S.204, 2015, s.22: Halpern, a.g.m. , s.15: Moreu, a.g.m. , s.113: O'Connor - Cline, a.g.m. , s.115.

¹¹⁷ İrfan Tuğcu, Karatepe/Aslantaş (Azatiwataya) Tasvir Sanatında Tekne Betimlemeleri, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, S. 2, 2016, ss.39-53, s.45-46.

metinlerde Azatiwataya'nın yerel yöneticisi olan Azatiwatas'tan Danuna Kralı olarak bahsedilmiştir.¹¹⁸

Homeros'un destanlarında Akalar için Danaoi denilmesi ile isim benzerliğinden kaynaklanan yeni bir görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşe göre Danaoi ve Danuna aynı halkı temsil eden iki isim olarak düşünülmüştür.¹¹⁹

Medine Habu Tapınağı duvarlarına yazılan III. Ramses'in krallığının 8. yılına ait yazıtta, içlerinde Denyen'lerin de olduğu bir konfederasyondan bahsedilmiştir. Birkaç deniz kavminin bir araya gelerek güçlerini birleştirdiği ve planlarında kararlı olduklarından söz edilmiştir. III. Ramses bu orduyu hem karada hem denizde mağlup etmiştir.¹²⁰

III. Ramses'in Harris Papirüs'üne yazdırdığı metinde ise kılıçtan geçirdiği Danunalar'dan “*Dnn'i kendi odalarında kılıçtan geçirdim,*”¹²¹ sözleriyle bahsetmiştir.

Bu istilacı halktan bahseden bir diğer kaynak ise El Amarna Mektuplarından EA 151 numaralı mektuptur. Burada Abi-Milki, Firavun'a Danuna hakkında bilgi vermiştir. Danunalardan “*Danuna kralı öldü; kardeşi ölümünden sonra kral oldu ve toprakları barış içinde*”¹²² diyerek bahsetmiştir.

3.4.3. Tjekker / Tjeker / Zakaru

Deniz kavimlerinden Tjekkerler, araştırmacılar tarafından Teukroi halkı ile ilişkilendirilmiştir.¹²³ Buna göre Drdny ya da Dardanelli olarak da bilinen Troad bölgesine konumlandırılmış¹²⁴ ve ayrıca Trak, Frig ve Pelasglar'ın dili yani Trak-Frig dilini konuştukları düşüncesi benimsenmiştir.¹²⁵ Tjeker savaşçıları Mısır

¹¹⁸ Mehmet Kurt, “Kilikya’da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, 2009a, ss. 327-337, s.331.

¹¹⁹ Homeros, a.g.e. ; O’Connor - Cline, a.g.m. , s.115.

¹²⁰ Edgerton - Wilson, 1935, s.53; Breasted, 1906b, s.37-38.

¹²¹ Breasted, 1906a, no. 403, s.201.

¹²² Moran, a.g.e. , s.238-239.

¹²³ Moreu, a.g.m. , s.113.

¹²⁴ Salimbeti - D’amato, a.g.e. , s.19; Aydingün, a.g.e. , s.39; Woudhuizen, 2006, s.118.

¹²⁵ Woudhuizen, 2006, s.118.

kabartmalarında, kısa kılıçlar, uzun mızraklar ve yuvarlak kalkanlarla betimlenmiştir.¹²⁶

Tjekkerler Mısır kaynaklarında yine paralı asker olarak Mısır'a karşı savaşan halklardan biri olarak görülmüştür. Medinet Habu tapınağında karşımıza çıkan Tjekkerler'in Libya ordusunda paralı asker olarak görev yaptığı, III. Ramses'in hükümdarlığının beşinci yılına ait yazıtından¹²⁷ anlaşılmış ve III. Ramses'in hükümdarlığının 8 yılına ait olan yazıtta deniz kavimlerinden oluşan bir ordu ile hem denizde hem karada karşı karşıya geldiği görülmüştür. Deniz kavimlerinden oluşan ittifak; *Peleset, Tjekker, Shekelesh, Denyen ve Weshesh*,¹²⁸ halklarından oluşmuştur.

Yine III. Ramses dönemine ait Harris Papirüsü'nde "*Tjkr ile Prst'i küle çevirdim.*"¹²⁹ İfadesi ile deniz kavimlerini mağlup edişini ve bazılarını kalelerinde hapsedtiğini belirtmiştir.

Tjekkerler'den, MÖ 11. yüzyıla ait Wenamun Raporu'nda¹³⁰ Sahron vadisi ve Karmel kıyısına yerleştikleri başlıca kentlerinin de Dor kenti olduğu,¹³¹ "*bir Tjekker kasabası olan Dor şehrine ulaştım*"¹³² ifadesi ile belirtilmiştir. Buna göre Dor, bir Tjekker kasabası olarak kaydedilmiştir. Daha sonra MÖ 1100 civarında Tjekkerler'in Fenike kıyılarına yerleştikleri düşünümüştür.

3.4.4. Ekweş / Ekveş

Deniz halkları arasında yer alan Ekveşler yalnızca Merneptah'ın hükümdarlığının 5. yılına ait yazıtta yer almışlardır. Merneptah'ın Zafer Steli'nde Mısır'a saldıran Libya ordusunun içerisinde yer alan ve içlerinde Ekveşler'in de olduğu bir grup deniz halklarından bahsedilmiştir.¹³³ Yine paralı asker olarak orduya katıldıkları düşünülen Ekveşler'den, Merneptah Steli'nde belirtildiği üzere

¹²⁶ Salimbeti - D'amato, a.g.e. , s.19.

¹²⁷ Breasted, 1906a, s.24.

¹²⁸ Edgerton - Wilson, 1935, s.53; Breasted, 1906a, no.64, s.37-38.

¹²⁹ Kuhrt, 2013b, s.9; Breasted, 1906a, no. 403, s.201.

¹³⁰ Wenamun Raporu Eski Mısır'da papirüs üzerine yazılmış edebi bir kayıt olarak Wenamun'un maceralı seyahatini anlatır. Raporda Deniz Kavimleri'nden Tjekkerler hakkında bilgi sağlayan bölümler bulunmaktadır. bkz. Winand, a.g.m. , s.541-560; Pritchard, a.g.e. , s.25-26.

¹³¹ Ayelet Gilboa, "Sea peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician coast-A Reconciliation: An Interpretation of Sikila (SKL) Material Culture", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 2005, ss.47-78, s.47.

¹³² Pritchard, a.g.e. , 1969, s.26.

¹³³ Breasted, 1906a, s.241.

2201 esir alındığı kaydedilmiştir. Buna göre kurulan koalisyon içerisinde oldukça fazla sayıya sahip olarak önemli yer teşkil ettikleri çıkarımı yapılabilmektedir.¹³⁴

Yalnızca Merneptah Steli'nde adı geçen Ekveş halkı için önerilen görüş onların Hitit kayıtlarında geçen Ahhiyavalılar, Myken Akhaları/Miken Akalar'ı oldukları yönündedir.¹³⁵ Eğer Ekveşler Hitit kayıtlarındaki Ahhiyavalılar ise Anadolu kıyılarında yaşadığı ve Lukkar ile komşu olmaları ve buna bağlı olarak Ekveş ve Lukka halkı birlikte hareket etmiş olabilecekleri fikri önerilmiştir.¹³⁶ Bu topluluğun Miken Akalar'ı oldukları düşünülürse Amarna Çağı'ndan beri Mısır'da ticari anlamda münasebette bulunmalarına bakılırsa Mısır'a yerleşmeyi amaçlamadıkları aşikârdır.¹³⁷

3.4.5. Teresh / Tursha / Turşa

Teres ya da Turshalar Karnak Yazıtında Merneptah'ın krallığının 5. yılında gerçekleşen Libya saldırısı sırasında, Libya ordusunda yer alan istilacı deniz halklarından birisi olarak kaydedilmiştir. Bu savaş sonrası alınan esirlerin sayısı Teresler için 742¹³⁸ kişi olarak verilmiştir.

Turşalar'ın Troya halkına denk düştüğü ve Truva savaşlarından sonra göçe katıldığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Bundan sonra ise Rouge ve çoğu araştırmacı Tereshleri, önce batı Anadolu'ya yerleşmiş olan Tyrsenia olduklarını daha sonra İtalya'ya göç ederek Etrüksler olarak adlandırıldıkları düşünmüştür.¹³⁹

Bunların dışında daha az destek gören bir görüş ise: Hitit belgelerinde yer alan Adaniya, Tarsa, Kummani, Zunnahara, gibi isimlerden yola çıkarak Tereslerin, Anadolu'nun güneyinde yer aldıkları yönünde olmuştur.¹⁴⁰ Buna göre Teresh'lerin, Lukka ve Lykia kıyılarına yakın alanlara yerleşmiş oldukları düşünülmüştür.

¹³⁴ Salimbeti - D'amato, a.g.e. , s.23.

¹³⁵ Ömer Çapar, "Ege Göçleri Sonrası Batı Anadolu" *Anadolu Demir Çağları, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, (Ed.: Altan Çilingiroğlu), İzmir 1987, ss.13-34, s.17.

¹³⁶ Salimbeti - D'amato, a.g.e. , s.23.

¹³⁷ Çapar, a.g.m, s.18.

¹³⁸ Cline, a.g.e. , s.6: Salimbeti - Diamato a.g.e. , s.8

¹³⁹ Moreu, a.g.m. , s.108: Cline, a.g.e. , s.6: Peczynski, a.g.t. , s.31: D'Oconnor - Cline, 2003, s.113.

¹⁴⁰ Salimbeti - Diamato, a.g.e. ,s.27.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YENİ ASUR KRAL YILLIKLARINDAKİ KAYITLARA GÖRE GÖÇLER SONRASI ANADOLU'NUN YENİDEN ŞEKİLLENEN SİYASİ YAPISI

Anadolu'da yazının olmadığı dönemde ilk olarak Akad kralının Anadolu'ya yaptığı sefer kayıtları ile Anadolu'nun protohistorya yani ön tarihi hakkındaki bilgilere ulaşılmıştır. Akad kralı Sargon ve torunu Naramsin'in krallık dönemlerine ait başarılı seferlerin anlatıldığı Şartamhari metinlerinde, Anadolu'ya gerçekleştirilen sefer kayıtlarının yer alması Anadolu'nun tarih sahnesine çıkışını simgelemiştir.¹⁴¹ Akadlı tüccarlar ile başlayan bu süreç Asurlu tüccarların Anadolu'da daha sistemli bir biçimde ticari koloniler kurmasıyla yazının Anadolu'da kullanılmasına ve Anadolu'nun yazılı tarihe girişine olanak sağlamıştır.

Anadolu'nun güçlü otoritesi olan Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Asur Kralları için yeni stratejiler geliştirebilecekleri bir dönem başlamıştır. Anadolu'da yaşanan kaos ortamı bu dönemde “yayılmacı bir emperyal güç”¹⁴² olarak nitelendirilebilen Asur Devleti için bir fırsat oluşturmuştur. Ancak bu fırsatın önünde engellerle karşılaşmış ve özellikle Anadolulu krallıklarla birlikte Asur ilerleyişine karşı duran Urartu Devleti, Asur'un politikası için büyük bir tehdit unsuru olarak kayıtlarda yer almıştır. MÖ 9. yüzyılda günümüz Van Gölü civarında siyasi bütünlüğünü sağlayan Urartular, bu dönemde Anadolu'da etkin bir güç oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda Asur kayıtlarında Urartular'dan sıklıkla bahsedildiği görülmektedir.¹⁴³

Urartu Devleti'nin yanı sıra Anadolu'da etkin bir güç olarak Frigler, yine Asur için engel sayılabilecek bir unsur olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. MÖ yaklaşık 1190'da dağınık şekilde yaşamaya başlayan Hint-Avrupa kökenli Frigler MÖ 750 sonrasında Orta Anadolu'da siyasi birlik oluşturmuşlardır. Özellikle Kral Midas döneminde yalnızca Orta Anadolu ile kalmayıp Güneydoğu'da da etkinlik

¹⁴¹ Cahit Günbattı, “Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait Bir Tablet”, *Archium Anatolicum* 3, Ankara 1997, ss.131-155, s.132.

¹⁴² Ömür Harmanşah, “Karşılaşmalar, Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri”, *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Assur'un Krallığı*, (Ed.:Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, ss. 256-275, s.256.

¹⁴³ Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu Doğuda Değişim*, (Ed.: Kemalettin Köroğlu) ss.74-97.

alanlarını genişlettikleri görülmüştür.¹⁴⁴ MÖ 7. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Orta Anadolu'nun hâkimiyeti için Lidyalılar'dan söz etmek mümkün olmuştur.

4.1. Yeni Asur Kral Yıllıklarına Ait Kayıtlarda Anadolu (Orta Güney ve Doğu Anadolu)

MÖ 2000'li yıllarda Mezopotamya'da Asur şehri sınırları içerisinde küçük bir devlet olarak varlığını oluşturan Asur Devleti, Anadolu tarihine etki eden en önemli devletlerden biri olmuştur. Bu devletin güçlü bir imparatorluk olmasından varlığını sonlandırmasına kadar geçen süreç, genel olarak Eski Asur Dönemi, Orta Asur Dönemi ve Yeni Asur Dönemi olarak üç evrede incelenmiştir.¹⁴⁵ Eski Asur Döneminde yaklaşık olarak MÖ 1974-1723¹⁴⁶ yılları arasında Asurlu tüccarlar Anadolu'ya gelip burada kurdukları Karum ve wabartum adı verilen ticaret merkezlerinde kalay ve tekstil ürünleri satmışlardır.¹⁴⁷ Maden ticaretiyle başlayan ve zaman içerisinde geniş bir ticari organizasyona dönüşen Asur Ticaret kolonileri Çağı Asurlu tüccarların Anadolu'ya yazıyı tanıtmalarıyla ayrıca önemli görülmüştür. Anadolu yazının kullanımıyla bu dönemde tarihi süreçlere giriş yapılmıştır.¹⁴⁸

Asur Devleti, zaman zaman Babil ile başarısız sonuçlanan mücadeleler yaşamışsa da Orta Asur döneminde Babil ve Mitanni etkisinden kurtulup bağımsız olmuş, özellikle I. Tiglat Pileser döneminde büyük bir devlet hâline gelmiştir.¹⁴⁹ İlk olarak kayıtlara I. Tiglat Pileser döneminde geçen ve önemli bir tehdit unsuru oluşturan Suriye üzerinden göç ile gelen Aramiler'e karşı savunma amaçlı seferler düzenlemiştir.¹⁵⁰ Bu seferler amacına ulaşamamış, Aramiler Suriye'nin kuzeyi, Güneydoğu Anadolu ve yakın çevresinde bazı kentleri alarak krallıklarını kurmaya başlamışlardır.¹⁵¹

¹⁴⁴ Akurgal, a.g.e. , s.265.

¹⁴⁵ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 1/2, Cilt 31, 1987, ss.421-428.

¹⁴⁶ Cahit Günbattı, *Kültepe Kaniş Anadolu'da İlk Yazı İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017, s.37.

¹⁴⁷ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s.48-50

¹⁴⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.101.

¹⁴⁹ Sever, a.g.m. , s.423.

¹⁵⁰ Nurgül Yıldırım, "Demir Çağında Anadoludaki Aramiler'in Politik Coğrafyası", *Cappadocia Journal of History and Socia Science*, Vol. 6, 2016, ss.121-137. s.124.

¹⁵¹ Köroğlu, a.g.e. , s.136.

Deniz Kavimleri Göçleri sonrasında dönemin önemli güçlerinden Mısır'ın etkinliğini yitirmesi, Anadolu'da Hitit otoritesinin son bulması Asur'un İmparatorluk olma yolunda büyük adımlar atmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda tahta geçen krallar devleti en geniş sınırlarına ulaştırmayı hedefleyen politikalar doğrultusunda çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Yakındoğu'da otorite eksikliği, göçlerden en az etkilenen bölgelerden biri olan Mezopotamya'da Asur'un ön plana çıkması için oldukça iyi bir fırsat oluşturmuştur.

Bu dönemde MÖ 934 yılında tahta geçen II. Aşur-dan'ın ile Asur için Yeni Asur dönemi başladığı kabul edilmiştir. Devletin gelişimi için ilk adımlar ise II.Adad-nirari ile atılmaya başlamıştır.¹⁵² Bu dönem Asur Devleti'nin sınırlarını genişletip yükselişe geçtiği bir dönem olmuş ve özellikle II. Sragon ile başlayan Sargonidler Devri ile tarihçiler tarafından büyük bir imparatorluk olarak adlandırılmıştır (Harita 2).¹⁵³ Yeni Asur Döneminin MÖ 745'e kadar olan ilk yarısındaki amaç; Asur'un kuzey sınırlarını güvence altına alıp, öz kaynakları açısından oldukça zengin olan bölgelerde egemenlik kurmak olmuştur.¹⁵⁴ Yeni Asur Döneminin ikinci yarısında Asur merkeze uzak mesafedeki ticari yolların güvenliği dört ana geçiş kapısından sağlanmaya çalışılmıştır. Bu geçiş kapılarıyla hem ticaret yollarının güvenliğini sağlama, hem de Asur egemenliğinin devamlılığı hedeflenmiştir. Bu dört önemli geçiş noktalarından ilki genel hatlarıyla Basra Körfezi ve Elam bölgesi için bir kontrol istasyonuyken, ikinci önemli geçiş noktası kuzeyde Urmiye Gölü bölgesinde yer almıştır. Yine kuzey ancak özellikle kuzeybatı coğrafyasını kontrol etmek amacıyla ve aynı zamanda zengin öz kaynakların temini açısından önemli olan üçüncü kontrol noktası Kilikya'dan (Que Hilakku) yani Anadolu üzerinden Suriye ve Levant'ta geçişi sağlayan bir bölgede konumlandırılmıştır.¹⁵⁵ Asur ticaret kolonizasyonunda kontrolü hedefleyen dördüncü ticari kilit nokta ise Güneybatı coğrafyasının yani Mısır'ın ticari aktivitelerini ve Arabistan'dan gelen ticaret yollarını kontrole olanak sağlayan bir sınır hattında kurulmuştur.¹⁵⁶

¹⁵² Gökçek, a.g.e. , s.122.

¹⁵³ Gökçek, a.g.e. , s.122.

¹⁵⁴ Tamás Dezsö, "Assyrian Campaigns to Anatolia", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Assur'un Krallığı*, (Ed.:Kemalettin Köroğlu - Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018 ss.128-159, s.128.

¹⁵⁵ Dezsö, a.g.m. , s.128.

¹⁵⁶ Dezsö, a.g.m. , s.128.

Yeni Asur Döneminde oldukça geniş sınırlara ulaşan devlet, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin kuzeyindeki küçük krallıklara hâkim olmuş ve Urartu ile birçok kez karşı karşıya gelmiştir. Bu mücadelelerin temelinde Asur Kral Yıllıklarında çoğunlukla “Hatti memleketi” olarak adlandırdıkları Geç Hitit kent devletlerinin Urartu önderliğinde, bir araya geldikleri koalisyonların güçlenmesini ve Asur için ciddi bir tehdit hâlini almalarını önlemek hedeflenmiştir. Bunlara ek olarak Asur'un Anadolu yer altı zenginliklerine duyduğu ihtiyaç ve zorunluluk Anadolu'ya sık sık seferler düzenlemesine neden olmuştur.¹⁵⁷

Bu döneme ait Anadolu'da bulunan Yeni Asurca belgeler döneme ilişkin önemli bilgiler sunarken (Tablo 3), özellikle Anadolu'ya yapılan bu seferlere ilişkin birincil kaynak niteliği taşıyan Asur Krallarına ait yıllıklar dönemin aydınlatılmasına kaynaklık etmiştir.

Asur Kral Yıllıklarına göre Anadolu coğrafyasında Orta Anadolu'da özellikle Kayseri civarında Tabal Krallığı'nın etkin olduğu görülmüştür. Federatif bir siyasi yapı sergileyen Tabal Krallığına bağlı irili ufaklı siyasi unsurlar aynı zamanda Asur ilerleyişine karşı kurulmuş olan koalisyonlarda yer almıştır.¹⁵⁸ Asur Kral Yıllıklarında ilk kez III. Şalmanassar döneminde Tabal adından bahsedilmiş ve daha sonraki krallar tarafından özellikle Anadolu'da kendilerine karşı oluşturulan koalisyonlarla ilgili detaylı bilgi verdikleri görülmüştür.¹⁵⁹ Bu doğrultuda Anadolu'nun, tıpkı Orta Anadolu'da görüldüğü gibi, birçok yerleşiminin de yıllıklar aracılığıyla tarihi coğrafya analizi olanaklı kılınmıştır.

Yıllıklarda yer alan önemli bir diğer Anadolu yerleşimi günümüz Gaziantep yakınlarındaki adı çivi yazılı kayıtlardaki hâliyle yaşatılan Karkamış'tır. Karkamış Krallığı¹⁶⁰ Anadolu ve Mezopotamya arasında hem ticari hem de kültürel açıdan bir köprü görevi görmüştür. Yaklaşık MÖ 6. Binyıldan itibaren yerleşim gören kent, MÖ 14 yüzyılın ikinci yarısından itibaren I.Şuppiluliuma döneminde Hitit hâkimiyetine girmiş ve böylece Suriye coğrafyasındaki ilişkilerden sorumlu krallık göreviyle Hitit

¹⁵⁷ Mehmet Kurt, “Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası” *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Cilt 8, S. 1, 2009b, s.3.

¹⁵⁸ Selim Ferruh Adalı, “Yeni Asur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi; Melid Tabal Frig ve Lidya İlişkileri”, *Asurlular: Dicle'den Toroslara Tanrı Asur'un Krallığı*, Yapı Kredi Yayınları, 2018, ss.276-297, s.276.

¹⁵⁹ Turgut Yiğit “Tabal”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40, 3/4, 2000, ss.177-189, s. 178.

¹⁶⁰ Hasan Peker, “Karkamış Krallığı”, *Arkeo Atlas*, S. 4, 2005, ss.34-43, s.38.

siyasetine katkı sağlamıştır. Karkamış Krallığı MÖ 12. yüzyıl sonrası dönemde bulunduğu coğrafyada en güçlü bağımsız krallıklardan biri hâline gelmiştir.¹⁶¹

Asur Kral Yıllıklarında hem yerleşim yeri hem de başkent olarak ifade edilen, Hellenistik dönemde Kommagene adını alacak olan bir diğer krallık Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Adıyaman civarında bulunan Kummuh Krallığı olmuştur.¹⁶² Tıpkı Sam'al gibi Karkamış bünyesine bağlı bir krallıkken MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren Karkamış'tan ayrılarak müstakil bir yapı oluşturduğu düşünülmüştür.¹⁶³ Kummuh, Akdeniz ticareti için Asur Devleti'nin kontrol altına almak isteyeceği bir coğrafyada olması nedeniyle değerli bir bölge olmuş ve Asur Krallarının buraya seferler yapması kaçınılmaz hale gelmiştir.

Kral Yıllıklarında ilk olarak I. Tiglat Pileser döneminde kaydedilmiş olan Melid Krallığı Doğu Anadolu'da Malatya ve yakın çevresine lokalize edilmiştir. Bu krallık Asur için Urartu, Asur, Frig arasında önemli kavşak noktası oluşturması bakımından değerli bir krallık olarak görülmüştür

Suriye'nin Kuzeyinden Mezopotamya coğrafyası ile Anadolu toprakları arasındaki sınırı belirleyen ve günümüz Kahramanmaraş ili ve yakın çevresini içine alan Gurgum Krallığı, Asur Kral Yıllıklarında çokça bahsedilen önemli Geç Hitit kent devletlerinden biri olmuştur.¹⁶⁴ Gurgum Krallığı Asur belgelerinde adı ilk olarak II. Aşurnasirpal döneminde kayda geçirilmiş ve krallığın ismi bir bölgeyi ya da kenti ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶⁵

Asur Kral Yıllıklarında Çukurova bölgesinde doğudaki ovalık Çuvurova'yı tanımlamak için Que batıdaki dağlık Çukurova bölgesini tanımlamak için Hilakku isimleri kullanılmıştır.¹⁶⁶ Yıllıklarda kereste temini için seferler düzenlendiği kaydedilen Que, jeopolitik konumu itibarıyla Asur Kralları tarafından Anadolu'yu

¹⁶¹Nicolò Marchetti, “Karkamış: Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın Kapısı”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 50, 2016, ss.44-56.

¹⁶² Suzan Akkuş Mutlu, “Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:2, S. 7, 2015, ss.96-109, s.99.

¹⁶³ Süleyman Özkan, “Kummuh/Kumaha”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*. S. 8, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1993, ss.65-80, s. 67.

¹⁶⁴ Erkan Konyar, “MÖ I. Binyılda Kahramanmaraş Gurgum Krallığı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Aralık 2008, ss.60-66, s.60.

¹⁶⁵ Konyar, 2008, s.62.

¹⁶⁶ Nurgül Yıldırım, “Yeni Asur Kral Yıllıkları Işığında Que (Çukurova Tarihi)”, *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 1*, (Ed.: Yılmaz Kurt - M.Fatih Sansar), Akademisyen Kitabevi, Ankara 2016, ss. 183-202. s.183.

Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan bir sınır hattında yer almasıyla ön plana çıkartılmıştır. Bu krallık Akdeniz'e doğrudan kıyısı olması ve zengin öz kaynakları bakımından da değerli görülmüştür. Bu yönüyle Asur Kralları'nın özellikle de III. Salmanassar'ın bu coğrafyaya seferler düzenlediği kayıtlarda yer almıştır.

Kereste bakımından zengin coğrafyada yer alan bir başka krallık ise Arami göçlerinden sonra Unqi adını alacak olan Pattina Krallığı'dır.¹⁶⁷ Asur Kralları hammadde kaynaklarınca zengin olması dışında Akdeniz'e ve Anadolu'ya ulaştıran önemli bir noktada yer alması itibariyle bu bölgeyi ele geçirmek istemişlerdir.¹⁶⁸

Asur Kral Yıllıklarında sıklıkla bahsi geçen, yerel kent devletleri MÖ 640'lardan sonra Asur'dan ayrılmaya başlamış ve bu dönemden sonra Toroslar ve Orta Anadolu'daki Geç Hitit Krallıkları ile Asur arasındaki ilişkiler hakkındaki kayıtlar son bulmuştur.¹⁶⁹

4.2. Genel Hatlarıyla Asur Kralları'nın Anadolu'ya Düzenledikleri Seferler ve Yeni Asur İmparatorluğu'nun Batı Yayılmacılığı Politikası

Erken Demir Çağı olarak tanımlanan dönemin başlamasıyla birlikte kısmen de olsa Hitit geleneklerini devam ettirmeye çalışan yerel kent devletleri, Anadolu'daki otorite boşluğunu doldurmayı başaramamıştır. Bu otorite boşluğu, dönemin en güçlü idari yapılanmasına sahip olacak olan Asur Krallığı için amaçlarına uygun bir ortam olarak değerlendirilmiştir. Kuzey sınırlarının güvenliği, Anadolu, Mezopotamya ve Suriye üzerinden Levant'a geçişi sağlayan ticaret yolları ve bu coğrafyalardaki öz kaynak zenginliği Asur'un yayılmacı politikası kapsamında başlıca hedefleri oluşturmuştur. Asur Devleti bu yayılmacı politika ile Akdeniz'e ulaşmayı, en uzak sınırlara kadar topraklarını genişletmeyi, dönemin en büyük gücü olmayı hedeflemiştir. Bu amaç kapsamında Asur Kralları, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan bu yana tanıdıkları topraklara Yeni Asur Dönemi'nde seferler düzenlemeye başlamıştır. II. Aşurnasirpal ile başlayan bu seferler sonucundaki kazanım krala ait yıllıklarda kereste, gümüş, tunç, altın, demir, at, sığır, koyun, kumaş olarak belirlenerek, vergi veya haraç adı altında temin edilmiştir. Doğu Anadolu'da etkinliğini arttırmaya başlayan Urartu Devleti, Güney Anadolu'ya nüfuz

¹⁶⁷ Nurgül Yıldırım, "Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığının'dan Unqi Krallığı'na Antakya Ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci", *Belleten* 2016 ss.701-722.

¹⁶⁸ Yıldırım, 2016c, s.702.

¹⁶⁹ Adalı, a.g.m. , s. 295.

eden Aramiler, bir müddet sonra Transkafkasya üzerinden Anadolu'ya akın eden Kimmerler, Orta Anadolu ve doğuda Frig, Asur Kralları'nın girişimlerinde en büyük engeli oluşturmuşlardır.

Anadolu'ya düzenlenen seferlerde III. Šalmanassar, III. Tiglat Pileser, II. Sargon, Sanherip, Asarhaddon, Asurbanipal gibi önemli başarılar elde etmiş Yeni Asur Kralları Anadolu'da kendi ilerleyişine engel oluşturacak krallıklara rağmen Anadolu üzerine gerçekleştirdikleri pek çok seferde başarı elde etmişlerdir Bu başarılarını zengin ganimetlerle taçlandıran Asur, bir müddet sonra etkinliğini yitirmiş ve egemen olduğu Anadolu' topraklarını yine Mezopotamyalı bir krallık olan Babil Krallığı'na bırakmıştır.

4.2.1. II. Ašurnasirpal (MÖ 883-859)

Asur Kral Yıllıkları ve Anadolu'da ele geçirilen kayıtlar, Asur'un Anadolu üzerindeki hedefleri ve bu hedefler doğrultusunda yapılan seferler hakkında detaylı bilgiler sağlamıştır. Anadolu'ya sefer düzenleyen krallardan ilk olarak Asur kralları arasında acımasızlığıyla dikkat çeken II. Ašurnasirpal'den bahsetmek gerekmektedir. II. Ašurnasirpal kendisinden önceki siyasi hedeflere uygun, ancak daha geniş sınırlara ve daha geniş bir siyasi etkinlik alanına ulaşmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda daha düzenli bir ordu ve planlı bir yayılım politikası izleyen II. Ašurnasirpal, Asur Krallığı'nın Yakındoğu'nun uluslararası en büyük kuvvetlerden biri olması¹⁷⁰ yolunda kayda geçen 14 sefer düzenlemiştir.¹⁷¹ Kuzey ve doğudaki seferlerin başarıları sonrasında çevrede bulunan küçük yerel krallıklar tarafından iyi niyet göstergesi olarak armağanlar gönderilmiş ve bu armağanlardan özellikle Karkamış Kralı Sangara'nın armağanları, kral yıllıklarında ayrıntılı biçimde şöyle kaydedilmiştir:

“Hatti ülkesinin (Karkamış)kralı Sangara'dan aldığım armağanlar:20 ölçü gümüş, bir altın yüzük, bir altın bilezik, 100 ölçü tunç, 250 ölçü demir, tunç (fıçılar), tunç kovalar, tunç küvetler, bir tunç fırın, sarayından ağırlığı belli olmayan pek çok süs eşyası şimşir ağacından yataklar, şimşir ağacından tahtlar, fildişi süslü şimşir ağacından tabaklar, 200 ergenlik çağında kız, rengârenk işi

¹⁷⁰ Kuhrt, 2013b, s. 137.

¹⁷¹ Köroğlu, a.g.e. , s. 157.

keten urbalar, mor yün, kızıl-mor yün, gisnugallu-kaymaktaşı fildişleri parlak (altın) bir savaş arabası ahın kakmalı bir oturak, kraliyete yaraşır (nesneler).”¹⁷²

Bu dönemde batıda küçük krallıklar konumunda olan ve bulundukları bölgede etkinlikleri giderek artan Arami Krallıkları, Asur için önemli problem oluşturmaya başlamıştır. II. Aşurnasirpal, Asur’un siyasi politikasında bir tehdit niteliği taşıyan bu küçük krallıkları yok edip batıya, Akdeniz kıyılarına ulaşmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda öncelikle ülkenin sınırlarını güvence altına almak adına MÖ 882, MÖ 879, MÖ 866 yıllarında olmak üzere üç defa Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle bölgesine seferler düzenlemiştir.¹⁷³ İlk seferinde Nairi ülkelerinden Tuşhan’da bir saray kurduğundan ve Nairi krallarından haraç aldığından Kurk Monoliti’nde¹⁷⁴ şu şekilde bahsetmiştir:

“Kaşiyari Dağı’nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine girdim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigişu kentinden hareketle Tupusu oğlu Lapturu’nun güçlendirilmiş kenti Madara’ya yaklaştım. Kent iyice güçlendirilmiş dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım. Güçlü silahlarımın görünüşünden korkuya kapıldılar ve onlardan mallarını mülklerini ve hizmetim için oğullarını aldım. Vergi ve haraç vermeleri koşuluyla hayatlarını bağışladım. Kenti yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim. Madara kentinden hareketle Tuşhan kentine girdim. Tuşhan’da bir saray kurdum. Tuşhan’da Nirdun ülkesinden vergi ve haraç olarak atlar, katırlar, kazanlar, ayna, öküz, koyun ve şarap aldım. Tupusu oğlu Lapturu ’ nun yönettiği, Kaşiyari Dağı üzerindeki iyi tahkim edilmiş 60 kenti yaktım, yaktım, harabeye çevirdim. ...Benden önce gelen Asur kralı prens Salmanassar’ın Nairi ülkeleri sınırında yaptırdığı garnizonlar olan Sinabu ve Tidu kentleri Aramiler tarafından zorla ele geçirilmişlerdi; ben tekrar elde ettim. Nairi ülkesinde Asur kalelerini ellerinde tutan Asurlular - ki bunlar Arami ülkesine tabi kılınmışlardı onların kentlerini ve yerleşim alanlarını ele geçirdim ve huzur içinde oturulur kıldım. Bit-Zamanili Amme-baal’a ait olan Ahlamu Aramilerinden 1500 kişiyi yerlerinden aldım

¹⁷² Kuhrt, 2013b, s. 139; RIMA II, s.217; ARAB I, no.475, s.164.

¹⁷³ Köroğlu, a.g.e. , s.157.

¹⁷⁴ Bu yazıt Tuşhan’da (Üçtepe) bulunmuş olup bugün British Müzesinde sergilenmektedir. Köroğlu, a.g.e. , s.132.

*ve Asur'a götürdüm. Nairi ülkelerinin hasadını topladım ve ülkemin geçimi için Tuşhan, Damdammusa, Sinabu ve Tidu kentlerinde depoladım...*¹⁷⁵

Bu seferler sonucunda II. Aşurnasirpal Anadolu'ya ulaşımı güvence altına almış, tüm Nairi krallarından vergi alarak zenginliğini arttırmış ve önemli bir konuma sahip olan Amedi (Diyarbakır) kentinin çevresindeki kontrol merkezi olan Bêt-Zamani adlı Arami krallığını da zayıflatmıştır.¹⁷⁶

II. Aşurnasirpal'in batıya ilerleyişini engelleyen önemli Arami krallıklarından biri, Kargamış yakınlarındaki Bêt-Adini kenti olmuştur. Assurnasirpal buraya bir sefer düzenlemiş ve bu bölgeyi kontrol altına alıp haraca bağlamıştır.¹⁷⁷ Böylece Akdeniz kıyılarına doğru ilerleyebilmiş ve sonraki kralların Mısır'ı alıp Asur'un bir imparatorluk olmasının önünü açmıştır.¹⁷⁸ Bu sefer, Asur'un sıcak denizlere inme politikasında için önemli bir adım olmuştur.¹⁷⁹ MÖ 870 yılında sekizinci seferini düzenlemiş, kumaş ve altın temin ettiği Patina Kralı Lubarna'ya ait Hazuzu kentine gelmiştir.¹⁸⁰ Buradan ayrıldıktan sonra Afrin Çayı'nı geçip Lubarna'nın kralî kenti Kunulua'ya varmıştır. Burada Lubarna ile bir savaş meydana gelmiş, galibiyeti karşılığında II. Aşurnasirpal buradan zengin ganimetle ayrılmıştır. Daha sonra Asi Nehrine ulaşp Lubarna'ya ait bazı kentleri işgal etmiştir. Ardından yönünü Fenike'ye çevirip Lübnan'a varmış Doğu Akdeniz sahili boyunca ilerlemiştir. Dağlık Çukurova'yı tanımlamak amacıyla Asur kaynaklarında Que olarak kaydedilen coğrafyanın özellikle zengin ormanlarından yararlanmak isteyen II. Aşurnasirpal yönünü bu bölgeye çevirmiştir. Ancak bu bölgeden tam anlamıyla yararlanacak olan kral III. Şalmanassar olacaktır.¹⁸¹

4.2.2. III. Şalmanassar (MÖ 858-824)

II. Aşurnasirpal'in başarılarını devam ettirmek isteyen oğlu III. Şalmanassar 34 yıllık krallığı boyunca en az 34 sefer düzenlemiş ve yeni hedefleri arasına Doğu Akdeniz kıyılarının ötesini, Çukurova ve Orta Anadolu'yu; kuzeyde ise hızla gelişen

¹⁷⁵ RIMA II, s.250; ARAB I, no. 496-502, s. 177-182; Köroğlu, a.g.e. , s.133-134.

¹⁷⁶ Nurgül Yıldırım, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 52, S.2, 2012 ss.1-9, s.4.

¹⁷⁷ ARAB I, no. 474, s.164.

¹⁷⁸ Kurt, 2009b, s.7.

¹⁷⁹ Kurt, 2009b, s.7.

¹⁸⁰ Nurgül Yıldırım, 2016c. , s.703.

¹⁸¹ Kurt, "2009a s.329: Ayla Baş, *Yeni Asur Krallığı'nın Kuzeybatı İran Politikaları ve Kültürel Yansımaları*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019, s.21-22.

Urartu Devleti'ni eklemiştir.¹⁸² Bu süreçte Suriye-Filistin bölgesindeki irili ufaklı krallıkları kimi zaman bünyesine kazandırırken kimi zaman vasalı hâline getirmiştir. Kuzey ve batıda Asur'a karşı oluşan ve içerisinde Karkamış, Que, Hilakku, Pattina, Sam'al, krallıklarının bulunduğu bir koalisyon ile mücadele ederek onları yenilgiye uğratıp batıya açılan bir kapı niteliğindeki Bit-Adini kentini Asur eyaleti hâline getirmeyi başarmıştır.¹⁸³

III. Šalmanassar, MÖ yaklaşık 9. yüzyılda yavaş yavaş kendini göstermeye başlayan ve Asur emelleri için bir tehdit niteliği taşıyan Urartu'ya karşı mücadele etmiştir. Bu seferler içerisinde MÖ 858 yılına ait Urartu kralı Aramu'ya karşı yapılan bir seferden bahsederken, kraliyet şehri olan Sugunia'yı ele geçirdiğinden ve sonrasında Nairi Denizi'nde silahlarını yıkadığından Kral Yıllıklarında şu şekilde bahsetmiştir:

“Krallığımın başlangıcında saltanatımın ilk yılında kralî tahtıma törenle oturduğum zaman, savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Simesi geçitlerine girdim, Ninni'nin kralî şehri Aridi'ye yaklaştım. Şehre saldırdım ve şehri ele geçirdim. Askerlerinin büyük çoğunluğunu öldürdüm. Ganimetlerini taşıdım. Şehrinin önüne kesik başlardan oluşan bir piramit yaptım. Onların genç erkeklerini ve kızlarını alevler içinde yaktım. Aridi'de otururken Harge'lilerin, Harmase'lilerin, Simese'lilerin, Sireşi'lilerin, Ulmane'lilerin, at, sığır, koyun ve şaraptan oluşan haraçlarını aldım. Aridi'den yola çıktım. Engebeli yolları, zirveleri demir bir hançerin bıçağı gibi, gökyüzünü delen sarp dağları bronz ve bakır kazmalarla açıp geçtim. Arabaları ve askerleri buralardan geçirdim. Hubuškia'ya yaklaştım. Hubuškia'yı civarındaki 100 şehir ile birlikte yaktım. Nairi ülkesinin kralı Kakia ve ordularından arta kalanlar benim korkunç silahlarımın vahşetinden korktular ve yüksek dağlara çıktılar. Onların arkasından dağa tırmandım, dağların ortasında şiddetli bir savaşa tutuştum. Onların üzerine kesin bir darbe indirdim. Dağlardan savaş arabalarını, askerleri, atları geri getirdim. Efendim Asur'un dehşet verici korkusu, onların hakkından geldi. Aşağıya indiler ve ayaklarıma kapandılar. Onları haraç ve vergiyle yükümlü kıldım. Hubuškia'dan yola çıktım. Urartu'lu Aramu'nun kralî şehri Sugunia'ya yaklaştım. Şehre

¹⁸² Köroğlu, a.g.e. , s.160.

¹⁸³ Kuhrt, 2013b, s.143: Baş, a.g.e. , s.21.

saldırdım ve zapt ettim. Çok sayıda askerini öldürdüm. Ganimetlerini götürdüm. Şehrinin kapısının önüne başlardan oluşan bir piramit diktim. Civarındaki 14 şehri yaktım. Sugunia'dan yola çıktım. Nairi Ülkesinin Denizi'ne indim. Denizde silahlarımı yıkadım. Tanrılarımı kurbanlar sundum. O zamanda kendimin bir tasvirini yaptım. Üzerine yüce efendi Asur'un şerefini ve kudretimin gücünü yazdım. Onu denizin kenarına diktim. Denizden dönüşümde Guzanite (Guzana'lı) Asu'nun at, sığır, koyun, şarap, iki hörgüçlü iki deveden oluşan haracını kabul ettim, onları şehrim Asur'a taşıdım”¹⁸⁴

III. Şalmanassar saltanatının 3. yılında Fırat'ı geçip Alzi, Daiaeni, Tumme ülkelerini, Urartu kralının krali şehri olan Arzaşkun'u, Gilzanu ve Habuškia'yı fethettiğinden Kral Yıllıklarında şu şekilde bahsetmiştir:

“Saltanatımın 3. yılında Adini'nin oğlu Ahuni benim güçlü silahlarımdan korktu ve krali şehri Til-Barsip'i terk etti. Fırat'ı geçtim. Hitit halkının Pitiru olarak isimlendirdiği Fırat'ın diğer tarafında Sagur nehri üzerinde yer alan Ana-Asur-utir-Asbat şehrini kendim için gasp ettim. Dönüş yolumda Alzi ülkesinin geçitlerine girdim; Alzi, (Suhme), Daiaeni, Tumme ülkelerini, Urartu kralı Aramunun krali şehri Arzaşkun'u, Gilzanu ve Hubuškia'yı fethettim.”¹⁸⁵

III. Şalmanassar, Seferlere aralıksız bir şekilde devam ederken Orta Fırat bölgesinde müstakil kalabilen son krallık olan Karkamış Krallığı da bu dönemde Asur egemenliğine girmiştir.¹⁸⁶

Anadolu'nun zenginliklerini sömürmek isteyen III. Şalmanassar Doğu ve Orta Anadolu'ya geçişi kolaylaştırmak adına Que'yi hedeflerinde önemli bir yere koymuştur.¹⁸⁷ Bu hedefleri doğrultusunda Amanos Dağları'na yönelmiştir.

“Saltanatımın yirminci yılında, Fırat'ı yirminci kez geçtim. Que coğrafyasına indim, şehirlerini ele geçirdim ve ganimetlerini aldım”¹⁸⁸

¹⁸⁴ Hande Duymuş, *Asur Devleti'nin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s.52: RIMA III, s.8-9: ARAB I, no. 598, s.213-214: Köroğlu, a.g.e. , s.142-143.

¹⁸⁵ RIMA III, no. i 57 - ii 2), s.35: ARAB I, no. 560, s.202: duymuş, a.g.t. , s.57

¹⁸⁶ Köroğlu, a.g.e. , s.161.

¹⁸⁷ Mehmet Kurt, “Que Ülkesi Ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: X, S. 3, 2008, ss.117-134 2008, s.122.

Bu dönemde Tabal, Que, Melid gibi Geç Hitit Krallıkları haraca bağlanmıştır. Bu gelişme yıllıklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

*“Saltanatımın 22. yılında Fırat’ı 22.kez geçtim. Tabal coğrafyasına yürüdüm. 24 Tabal kralının hediyelerini kabul ettim”*¹⁸⁹

*“Saltanatımın 23.yılında Fırat’ı geçtim. Melid coğrafyasındaki Lalla şehrinin kraliyet şehrini ele geçirdim. Tabal kralları bana geldiler ve hediyelerini sundular.”*¹⁹⁰

III. Şalmanassar seferlerine, kereste bakımından zengin bir bölgede yer almasının yanı sıra ordu ve kervanlara yol vermesi, ayrıca Belen ve Arslanlı Bel Geçidi’ne sahip olması ile oldukça önemli bir konumda yer alan Unqi¹⁹¹ ile devam etmiştir. MÖ 832 yılına gelindiğinde artık batıdaki seferlere katılamayan III. Şalmanassar yerine ordu komutanı Daian/Dayyan-Assur’u görevlendirmiştir.¹⁹² Bu tarihte Urartu Kralı Sarduri üzerine bir sefer düzenlenmiştir. Kayda göre Sarduri mağlup edilmiş olsa da Urartu’ya beş sefer daha yapıldığı kayıtlarda yer almıştır.¹⁹³

4.2.3. III. Tiglat-Pileser (MÖ 744-727)

III. Tiglat-Pileser, (MÖ 744-727) krallığı boyunca gerçekleştirdiği seferlerde III. Şalmanassar’ın ulaştığı bölgelerin daha da ötesine ulaşmayı başarmıştır.¹⁹⁴ Kendi görev yılından önce yaşanan idari otorite boşluğu döneminden kalan ülke içerisindeki sıkıntıları gidermek kralın öncelikli hedefi olmuştur. Bu hedefi yeni bir teşkilatlanma modeli ile gerçekleştiren kral, yönünü yeniden batıya çevirmiştir. Asur’un Doğu Akdeniz ticaretine güvenli erişimi sağlayacak olan Anadolu’da kendisine karşı Urartu önderliğinde oluşturulan koalisyonlarla mücadeleye başlamıştır.

III. Tiglat-Pileser saltanatının üçüncü yılında, Urartu Kralı II.Sarduri ile Halpa’da bir savaş yaptığını, bu savaşta Kummuh, Gurgum, Melid gibi küçük

¹⁸⁸ RIMA III, s.55: ARAB I, no. 577, s.205.

¹⁸⁹ RIMA III, s.67: ARAB I, no.579, s.206.

¹⁹⁰ RIMA III, s.67: ARAB I, no.580, s.206.

¹⁹¹ Nurgül Yıldırım, 2016c, s. 706.

¹⁹² Köroğlu, a.g.e. , s161.

¹⁹³ Baş, a.g.e. , s.23.

¹⁹⁴ Köroğlu, a.g.e. , s.165.

krallıkların Urartu'nun yanında yer aldığını ve onları mağlup ettiğini yıllığında şöyle kaydettirmiştir:

*“Saltanatımın 3. yılında, Urartulu Sardur bana karşı ayaklandı... birlikte Matilu... Melidli Sulumal, Gurgumlu Tarhulara, Kummuhlu Kuştaspi birbirlerinin kuvvetine güvenerek ayaklandılar, ben onlarla savaştım... onların büyük bir bölümünü öldürdüm. Dağların dar geçitlerini ve uçurumları onların cesetleriyle doldurdum. Onların savaş arabalarını, onların sayısız... o katliamdan alıp götürdü ve Sardur'un... kendi ellerimle yakaladım. Eşyaları ile birlikte 72.690 insanı... Sardur hayatını kurtarmak için gece kaçtı ve bir daha görülmedi... Fırat üzerindeki köprüye kadar, ülkesinin sınırlarına kadar onu aradım...”*¹⁹⁵

Savaştan sonra Arpad'ı Asur'a bağlamış ve Güney Anadolu'daki Gurgum, Que, Karkamış, Kummuh krallıkları Arpad'taki Asur kralına itaat ettiklerini bildirmişlerdir. Que, Melid, Gurgum, Tabal, Sam'al gibi Geç Hitit Krallıkları Asur'a vergi ödemekle mükellef olmuşlardır. Asur Kral Yıllıklarında Unqi Krallığı'na karşı bir saldırı gerçekleşmiş ve bu saldırı sonucu zengin ganimet elde edilmiştir. İlgili kayıt şöyledir:

*“...Unqili turtanu (komutan) bana karşı yeminini unuttu. Onun krali şehri Kinalia'yı zaptettim. Ahalisini, atlarını, katırlarını, koyunlarını ele geçirdim. Turtanu'nun sarayının ortasında tahtımı kurdum... talent altın, 300 talent gümüş, 100 talent bakır, keten kumaş ve her çeşit şifalı otları alıp getirdim. Kinalia şehrini yeniden imar ettim...”*¹⁹⁶

MÖ 735 yılına gelindiğinde III. Tiglat-Pileser Urartu'ya ikinci büyük seferini düzenlemiştir. Urartu başkenti Tuşpa'ya kadar ilerlemiş ve ülkeyi yağmalayarak Urartular'a büyük zararlar vermiştir.¹⁹⁷

III. Tiglat-Pilaser döneminin sonlarına doğru güneyde sorun teşkil eden Babil'i de egemenliğine almıştır. MÖ 727 yılına gelindiğinde Asur İmparatorluğu'nun siyasi görünümü, Basra Körfezi boyunca Mısır'a kadar ve Anadolu'nun güneyinden Kilikya bölgesine dek geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ ARAB I, no.769, s.272-273; Duymuş, a.g.t. , s.93.

¹⁹⁶ ARAB I, no.769, s.272-273.

¹⁹⁷ Köroğlu, a.g.e. , s.166.

¹⁹⁸ Köroğlu, a.g.e. , s.167.

III. Tiglat-Pileser'den sonra Asur tahtına krallık dönemine ait kayıtların oldukça az olduğu oğlu V. Šalmanassar geçmiştir. Bu dönemde, özellikle MÖ 722 yılına gelindiğinde, güneyde sorun teşkil eden Babil, Asur egemenliği altına alınmış İsrail ve Şam Asur eyaleti hâline getirilmiş; Urartu siyasi etkinlik alanı daraltılmıştır.¹⁹⁹

4.2.4. II. Sargon (MÖ 721- 705)

III. Tiglat-Pileser öldükten sonra yerine geçen oğlu V. Šalmanassar'ı tahtından kanlı bir şekilde indirdiği düşünülen II. Sargon, devletin başına geçmiştir.²⁰⁰ Sargonidler Devri olarak bilinen bu dönemde II. Sargon öncelik olarak kuzey sınır güvenliği adına girişimde bulunarak özellikle Urartu'yu hedef almıştır.²⁰¹ Anadolu, Mısır, Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i tek imparatorluk altında birleştirmeyi amaçlayan II. Sargon'un seferleri, özellikle Güneydoğu Anadolu ve Trosar bölgesinde ciddi ölçüde zarar vermiştir.²⁰² Anadolu'da gittikçe güçlenen Urartu Devleti yine bu dönemde de özellikle seferlerin sıkça yapıldığı yer olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde Anadolu'ya gelen Kimmer ve İskitler, Asur'un Anadolu üzerindeki emelleri için sorun oluşturmaya başlamıştır.

II. Sargon hükümdarlığında bazı Geç Hitit Krallıkları (Karkamış Que, Tabal, Melid) Frig kralı Midas'ın desteği ile Asur'a karşı koalisyon oluşturmayı planlamışlardır.²⁰³ Frig kralının bu çabası Asur ile çatışmasına sebep olmuştur. Krallığının 5.yılına denk gelen Karkamış fethinden şu şekilde bahsetmiştir.

*“Saltanatımın 5.yılında Kargamış kralı Pisiris, günah işledi ve sözünü unuttu. Muški kralı Mita ile Asur'a karşı birleşti 658... Onu ailesiyle birlikte ele geçirdim. Altın, gümüş, sarayının malları ve isyancıları ile birlikte, şehrim Asur'a taşıdım. 50 at arabası, 200 süvarisi ve 300 yaya askerini kendim için seçtim ve Kargamış'a Asurlu insanları yerleştirdim...”*²⁰⁴

¹⁹⁹ Kuhrt, 2013b, s.156.

²⁰⁰ Kuhrt 2013b, s. 156.

²⁰¹ Yıldırım, 2016c, s.711.

²⁰² Mehmet Kurt, “II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 29, S. 48, 2010 ss. 069-088 s.70.

²⁰³ Köroğlu, a.g.e. ,s.168.

²⁰⁴ ARAB II, no. 8: Duymuş, a.g.t. , s.181.

II. Sargon, en büyük hedefi olan Urartu'ya MÖ 714'de hükümdarlığının 8. yılında büyük bir sefer düzenlemiştir. Urartu Kralı Rusa'ya gerçekleştirdiği bu büyük seferi ve zaferini detaylı bir şekilde anlattığı metin, büyük kral tanrı Aşşur'a **itafen** yazılmıştır.²⁰⁵ Krallığının ilk yıllarında Urartu üzerine başlayan seferler uzunca bir müddet devam etmiştir. Urartu'ya karşı kazanılan zaferin sonrasında sorun çıkarmaya devam eden Geç Hitit Krallıklarından Muşki etkisi altında kalan Tabal'e bir sefer düzenlenmiş ve Asur eyaleti hâline getirilmiştir.²⁰⁶ Bu sefer sonunda Hilakku'da da barışı sağlamıştır. MÖ 712 yılında Melid Krallığı, MÖ 711 yılında Gurgum Krallığı Asur eyalet sistemine dâhil edilmiştir.²⁰⁷

Bu dönemde Anadolu dışında aynı zamanda Mısır, Suriye ve Arap kabileleriyle de savaşan Asur buralardan elde ettiği başarılarla Asur İmparatorluğu'nu en yüksek seviyeye ulaştırmıştır. Başkent'i Kulhu'dan daha güvenli olan Dur- Şarukkin'e taşımıştır.²⁰⁸

MÖ 708 yılına gelindiğinde Kummuh kralı Mutallu II.Sargona olan bağlılığını bozup Urartu kralı ile gizli görüşmeler yapmıştır. Bunun üzerine II. Sargon Ordularını başkent Melid'e yönlendirmiş ve burayı yağmalamış ve Kummuh bir Asur eyaleti hâline getirilmiştir.

II. Sargon MÖ. 705 yılında Tabal Krallığında Kimmerler'e karşı yapılan savaşta ölmüş ve ardından oğlu Sanherip tahta geçmiştir.²⁰⁹

4.2.5. Sanherip (MÖ 704-681)

Sargon'un ardından tahta çıkan Kral Sanherip, Sargon döneminde de taht naibi olarak düşünülebilir çünkü kral sefere çıktığı zamanlarda Sanherip'in Asur idaresine üstlendiği bilinmektedir. Bu gibi zamanlarda ülkede olanları babasına haberdar etmek için yazdığı mektuplar onun döneminin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır. Bu süreç içerisinde edindiği tecrübeler, tahta tahta hâkimiyetini kolaylaştırmıştır.

²⁰⁵ Altan A. Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1977, ss. 235-270: Köroğlu, a.g.e. , s.169.

²⁰⁶ Kurt, 2010, s.79.

²⁰⁷ ARAB II, no. 26-29, s.11-13.

²⁰⁸ Baş, a.g.e. , s.28.

²⁰⁹ Baş, a.g.e. , s.28.

Sanherip MÖ 701 yılında Asur'a karşı asillere destek veren Mısır ordusu ile mücadele etmiştir.²¹⁰ Mısır'ın Filistin'de karışıklık yaratma çabasının devam etmesi, kendisinden sonra başa geçen iki kralın da (Asarhaddon, Asurbanipal) Mısır ile mücadeleye devam etmesine sebep olmuştur. Bu mücadele son olarak Asurbanipal ile devam edip Mısır'ın bazı bölgeleri işgal edilerek başarıya ulaşılmıştır.

Sanherip hükümdarlık döneminde özellikle sınırların güvenliğini korumak ve çıkan isyanları bastırmakla oldukça meşgul olmuştur. Özellikle Urartu ve Frigler'in kışkırtmalarıyla günümüz Çukurova coğrafyasında Asur'a karşı çıkan isyanları bastırmak çok zaman almıştır.²¹¹ Bu isyanlardan Kirua'da çıkan isyanın bastırılması sonucu Kilikya tekrardan Assur egemenliğine alınmıştır.²¹² Sanherip, MÖ 681 yılında oğulları tarafından öldürülmüş ve yerine Asarhaddon geçmiştir.

4.2.6. Asarhaddon (MÖ 680-669)

Sanherib'in küçük oğullarından biri olan Asarhaddon'un olaylı bir şekilde tahta çıkmasından sonra²¹³ Asur Devleti askeri başarıların yoğun olduğu bir döneme girmiştir. Sargonidler devrinin önemli bir kralı olan Asarhaddon Filistin ve Fenike'de hemen hemen tüm limanları Asur'a bağlamış, Que ve Sam'al, Asur eyaleti hâline gelmiş ve bu süreçte yalnızca Melid krallığını kaybetmiştir.²¹⁴

Asarhaddon, annesinin Babilli olmasından dolayı Babil'e karşı oldukça yakın bir duruş sergilemiş ve burada pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur. Özellikle Amanos Dağlarından getirdiği sedir ağaçlarından Esagila Tapınağını yeniden restore ettirdiğinden kayıtlarda bahsetmiştir.²¹⁵ Bu dönemde önemli bir sorun olarak Anadolu'da bulunan Kimmerler, Asur ilerleyişi için tehlike oluşturmaktaydı. Özellikle ilk olarak MÖ 674'te başlayan Mısır seferinde İskit ve Kimmer tehlikesi Asarhaddon'un Anadolu topraklarına sefer yapmasına neden olmuştur.²¹⁶ Krallığının

²¹⁰ Kuhrt 2013b, s.161

²¹¹ Mehmet Kurt, "Sanherip Dönemi Kilikya İsyanları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, S. 46, 2009c, ss.189-203, s.192.

²¹² Kurt, 2009a, s.332.

²¹³ II. Sargon'un küçük oğullarından biri olmasına karşın veliaht seçilmesi ve yaşanan süreç için bkz. Kadriye Yalvaç, "Sanherib'in Ölümü Ve Asarhaddon", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 21, S. 1/2, 1963, ss. 47-60.

²¹⁴ Kadriye Yalvaç, "Bazı Mektupların da Işığı Altında Asarhaddon'un Din Politikası", *Anadolu Dergisi*, Sayı 15, 1971, ss.73-86., s.73.

²¹⁵ Nurgül Yıldırım, "Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler" *TAD*, C. 38, 2019, ss. 67-86, s.68: RINAP IV, s.158.

²¹⁶ Yıldırım, 2019, s.69.

ilk yıllarında kendisinden, Asur, Akad, ve Babil'in kralı olarak bahseden Asarhaddon Mısır'da kazandığı zafer sonrası Mısır'ın Kralı unvanını da kullanmıştır.²¹⁷

Asarhaddon da kendisinden önceki Asur Kralları gibi Urartu'ya seferler düzenlemiştir. Urartu Kralı II. Rusa ile girdikleri mücadelelerde Kimmer saldırıları iki taraf için de sorun teşkil etmiştir. Bu dönemde Tanrı Asur'a yazılan bir mektup şu şekildedir:

“Urartu kralı Rusa'nın haklarında yazdığı Urartu'dan Şupria'ya kaçan, Urartulular ve o onun sözünü dinlememişti... asla vermeyeceğini... ona yazmıştı, ona alçakça ve düşmanca bir cevap vermişti. Efendim Asur'un yardımıyla Şupria kentini fethettikten ve halkını saydıktan sonra tanrılar benim haklılığımı ve doğruluğumu, tuttuğum yeminleri gördükleri için, onayladılar. Buradaki şımarık insanlar hakkında bilgi aldım, araştırdım, değerlendirdim. Bütün bu Urartulu kaçakları buldum. Bir tanesi bile kaçamadı, onları kendi topraklarına geri götürdüm... Asur' da benim efendime ve krali masama kurbanlık sığır, koyun çok büyük miktarda yemek dağıttım...”²¹⁸

II. Aşurnasirpal hükümdarlık döneminde Asur Krallığı oldukça geniş topraklara yayılmış durumdaydı. Aşurnasirpal'den sonra tahta geçecek olan kral, Aşurbanipal ile birlikte Asur İmparatorluğu Yakındoğu'nun en büyük güçlerinden biri haline gelecektir.

4.2.7. Asurbanipal (MÖ 668-627)

Asarhaddon'un oğlu Asurbanipal tahta geçtiğinde dış politikada Asur'un yayılmacı politikasını devam ettirmeye çalışmıştır.²¹⁹ Diğer Asur Kralları gibi onun döneminde de Anadolu'ya seferler düzenlenmiş, bu dönemde Anadolu içlerine kadar giren Kimmerler'le mücadele etmiştir. Kimmer etkisi arttıkça Asur artık bu bölgedeki etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Kimmerler'in Asur sınırlarına da saldırmaya başladığı kayıtlarda yer almıştır.²²⁰

²¹⁷ RINAP IV, s.56.

²¹⁸ ARAB II, no.607, s.236: Duymuş, a.g.t. , s.121.

²¹⁹ Köroğlu, a.g.e. , s.178.

²²⁰ Kadriye Tansuğ, “Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve MÖ 7.Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 7/4, Ankara, 1949, s.535-550, s.538.

Yeni Asur olarak adlandırılan dönemin başlamasından Asurbanipal dönemine kadar başarılı bir şekilde genişleyen Asur bu tarihten sonra çöküşe geçmiştir. Urartu krallığı da bu dönemde eski gücünü kaybetmeye başlamıştır. Sonuç olarak düşünülenin aksine Orta ve Yeni Asur Kralları yapılan seferler sonucu Doğu Anadolu bölgesini kontrol altına almayı başaramamıştır.²²¹ Mezopotamya’da etkin bir güç olarak beliren Babil ve Asur için tehdit oluşturan Medler, son direnç noktası olan yıl 605-606 Harran kentini de ele geçirdikten sonra tüm Asur merkezlerini Babil denetimine katarak devlete son vermişlerdir.

²²¹ Köroğlu, a.g.e. , s.188.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SİYASETİNDE SON HİTİT İZLERİ “GEÇ HİTİT” KRALLIKLARI/ERKEN DEMİR ÇAĞI KENT DEVLETLERİ

Erken Demir Çağı Krallıkları, Geç Hitit Krallıkları veya Suriye-Hitit Devletleri olarak adlandırılan,²²² Orta Anadolu’dan Malatya ve Suriye’nin kuzeyine dek uzanan irili ufaklı krallıklar, Erken Demir Çağı’nda yerel güçler olarak ortaya çıkmışlardır. Genel anlamda MÖ 1. Binyılın başlarından MÖ yaklaşık 700’lere kadar varlık gösteren bu yerel güçler, kültürel açıdan Hitit, Asur ve Kuzey Suriye özelliklerini taşımış ve bazılarının Hitit hiyeroglif yazısını ve Hitit kökenli isimleri kullandıkları gözlemlenmiştir.²²³ Bu krallıklar Luvi, Hurri ve Sami kökenli halklardan oluşması, yani etnik yapının çeşitli olması dolayısıyla bir araya gelerek siyasi bir bütünlük oluşturamamış, şehir boyutundan ileri gidememişlerdir. Hitit özelliklerini kısmen sürdüren bu krallıklar, Anadolu’da kaybolan otoritenin ardından sürekli değişen güç dengelerine göre zaman zaman Urartu, Muşki, Asur ve Arami etkisinde kalmışlardır. Özellikle Asur Krallığı için konumları ve zengin öz kaynaklarıyla, denetim altında tutulması ya da egemenlik altına alınması gereken unsurları oluşturmuşlardır. Ticaret yollarının kontrolünü ele geçirerek, hammadde kaynaklarına ulaşmayı ve sınırlarını en geniş coğrafyaya yaymayı hedefleyen Asur Kralları bu amaç kapsamında Anadolu’ya sayısız seferler düzenlemiştir. Bu seferler Demir Çağı’nda yerel krallıkların Asur’a karşı koalisyon kurmak amacıyla organize olmalarını sağlamıştır. Asur krallarının Orta, Güney ve Doğu Anadolu’ya yaptığı seferlere ilişkin kayıtlardan, kentlerin kimi zaman Asur egemenliğine girdikleri kimi zaman ise haraca bağlandıkları anlaşılmaktadır.

5.1. Orta Anadolu

5.1.1. Tabal

Anadolu’da Erken Demir Çağı Krallıkları içerisinde en batıda yer alanı Tabal Krallığıdır. Hitit özelliklerini devam ettiren bu krallık kuzeyde Kızılırmak’tan güneyde Aladağlar ve Bolkar Dağları’na kadar uzanan, batıda ise Tuz Gölü’nden

²²² Erkan Konyar, “İlk Tunç Çağı’ndan Orta Demir Çağı’na Kahramanmaraş”, *Dağların Gazeli Maraş*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss.125-155, s.141.

²²³ Konyar, 2010, s.141.

doğudaki Gürün'e dek süren bir coğrafyaya yayılmıştır (Harita 3-4).²²⁴ Daha dar anlamda günümüz Kayseri, Niğde, Nevşehir civarında Kapadokya ilçesine konumlandırılmıştır. Hakkındaki bilgilere çoğunlukla Asur kayıtlarından ve Hitit hiyeroglif yazıtlarından ulaşabildiğimiz Tabal, bu kayıtlarda daha çok coğrafyayı ve burada yaşayan halkı tanımlamak için kullanılırken MÖ yaklaşık 9. yüzyıldan sonra bir siyasi oluşum olarak kayıtlarda yer aldığı gözlemlenmiştir.²²⁵ Bu coğrafya at yetiştiriciliği ve öz kaynakları ustaca kullanmaları ve ticaret yollarının kesiştiği bir bölgede yer alması bakımından Asur Kralları'nın yakından ilgilendiği bir coğrafya olmuştur.²²⁶ Asur'un yayılmacı politikasına karşı önemli bir konumda yer alan Tabal, bu dönemdeki çağdaşları olan Frig ve Urartu Krallıkları ile Asur ilerleyişine karşı zaman zaman birlikte hareket etmişlerdir.

Tabal adına Asur kayıtlarında en erken MÖ 9. yüzyılda, III. Şalmanassar'ın (MÖ 858-824) krallık dönemine ait kayıtlarda rastlanılmıştır. III. Şalmanassar'ın kayda geçen 34 Anadolu seferinden 22. saltanat yılında gerçekleştirdiği sefer kaydında 24 Tabal Kralı'ndan kıymetli eşyalar aldığı Asur Kral Yıllıklarında belirtilmiştir.²²⁷ Bu kayıt, Tabal'ın konfederasyon şeklinde bir siyasi yapı sergilediği düşüncesini oluşturmuştur.²²⁸ III. Şalmanassar ertesı yıl Tabal'e bir sefer daha düzenlemiş ve bu sefer kaydında Tabal Krallarının gelerek ona hediyeler verdiklerinden bahsetmiştir.²²⁹ Burada Tabal Kralı'nın güçlü Asur Krallığı'na karşı daha barışçıl bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır. Bu tarihten uzunca bir süre sonra III. Şalmanassar saltanatının 31.yılında tekrar Tabal'e gitmiş ve Perria ve Sitiuarria şehirleriyle birlikte 22 Tabal şehrini daha yakmış, bu zaferiyle ilgili bilgileri Siyah Obelisk'te kayıt altına almıştır (Resim 12).²³⁰

III. Tiglat-Pileser'ın krallık döneminde (MÖ 744-727) Tabal'ın haraca bağlanan krallıklar arasında olduğu bilinmektedir. Bu tarihlerde Tabal kralı olan Wassusarma tahtan indirilip yerine Kral Hulli geçirilmiştir (Tablo 4). II. Sargon döneminde (MÖ 721-705) Que, Karkamış, Melid, Tabal Krallıkları Frig kralı ile

²²⁴ Turgut Yiğit, a.g.m. s.177.

²²⁵ Atakan Akçay, "Tabal Ülkesi'nin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 1, 2014, ss.37-58, s.38.

²²⁶ Hande Duymuş, "Asur Kaynaklarına Göre Demir Çağı'nda Tabal Krallığı" *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, S.3, 2011, ss.34-46, s.37.

²²⁷ RIMA III, s.67: ARAB I, no.579. s.206.

²²⁸ Yiğit, a.g.m. , s.178

²²⁹ RIMA III, s.67: ARAB I, no.580, s.206.

²³⁰ ARAB I, no.588, s.210.

Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuştur.²³¹ Asur'un büyük tepkisini çeken bu koalisyonun başarılı olması kısa zaman sonra engellenmiştir. MÖ 713 yılında II. Sargon kızını, Tabal kralı Ambaris ile evlendirmiş, bir müddet sonra Ambaris'in Urartu kralı I. Rusa ve Muşki kralı Midas ile koalisyon kurması dolayısıyla, Ambaris ve Hulli'yi görevlerinden aldırılmıştır. Koalisyonun başarısız olması sonucu II. Sargon Ambaris ve ailesini Asur ülkesine sürmüştür. MÖ 712'de Tabal, Asur eyalet sistemine dâhil edilmiştir. Yaşanılan bu olay Korsabat Yazıtlarına şöyle aktarılmıştır:

*“Tabal’lı Ambaris’i daha önce kızımı verdiğim babası Hulli’nin tahtına oturttum. Ona babasına ait olmayan Hilakku’yu da vermiş ve topraklarını genişletmişim. O kâfir Urartulu Rusa’ya ve Muşkili Mita’ya benim toprağımı almak için haberci gönderdi. Ambaris’i ailesi, akrabaları, babasının hanedanın tohumu ve 100 savaş arabasıyla Assur’a gönderdim...”*²³²

Tabal, Kral Asarhaddon dönemine gelindiğinde Asur himayesinden çıkmıştır.²³³ Asurbanipal hükümdarlığında Tabal kralı Mugallu’dan haraç aldığı ve bu haraçların bir kısmının övgü ile bahsedilen atlar ile ödendiği kayıtlarda yer almıştır.²³⁴ Asarhaddon döneminden sonra Asur kayıtlarında Tabal ile ilgili bilgiler son bulmuştur.

Ayrıca Nevşehir civarında Gökçetoprak-Suvas, Topada ve Karaburna Köyü, Niğde civarında Bolkar madeni ve Calapverdi, Tabal’de bulunan Hitit Hiyeroglif yazılı kaya anıtları dönemi aydınlatan belgeler olarak değerlendirilmiştir.²³⁵

5.2. Doğu Anadolu

5.2.1. Melid Krallığı

Geç Hitit Krallıklarından günümüz Malatya iline denk düşen Melid, Kültepe kayıtlarında Melita, Hitit kayıtlarında ise “*Meliddu, Melide, Milid, Milidia*”²³⁶ olarak

²³¹ Köroğlu, a.g.e. ,s.168

²³² ARAB II, no. 55, s.27: Yiğit Değer Bengi, *Yazılı Belgeler Işığında Assur Geç-Hitit İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s.98.

²³³ ARAB II, no.517, s.207.

²³⁴ ARAB II, no.911, s.352.

²³⁵ Gökçek - Abacı, a.g.e. , s.141.

²³⁶ Hasan Ali Şahin, “Geç Hitit Beylikleri”, *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Samsun 2019, ss.131-153, s.142: Memiş, a.g.e. , s.182.

isimlendirildiği görülmektedir. Yeni Asur kayıtlarında ise "*Milidia, Melidia, Me/i-te-a, Milid, Meliddu ve Melide*" olarak adlandırılmıştır.²³⁷

Merkezi Arslantepe olarak belirlenen krallık, Anadolu Mezopotamya arasındaki ticaret bağlantısı üzerinde yer alması nedeniyle değerli bir bölge olarak dikkat çekmiştir. Uzunca bir dönem Hitit hâkimiyetinde olan Melid Krallığı MÖ 1090 yılından sonra Karkamış egemenliği altında bir görünüm sergilemiştir. MÖ yaklaşık 876 yılına gelindiğinde Asur baskısının önemli ölçüde artması, bu krallığın bir müddet sonra Asur egemenliğine girmesine sebep olmuştur.²³⁸

Asur kayıtlarında Melid adına ilk olarak I. Tiglat Pileser (MÖ 1115-1076) döneminde buraya yapılan bir seferin anlatılmasıyla rastlanılmıştır.²³⁹ Bu tarihten sonra MÖ 883'te III. Şalmanasar (MÖ 858-824) döneminde Melid kralı Lalli'nin de içinde olduğu bir grup Geç Hitit Krallıklarını kendisine bağlamış ve onlardan hediyeler kabul etmiştir.²⁴⁰ Krallığının 15. yılında da MÖ 884'te Suriye'nin Kuzeyine yaptığı seferini anlattığı kayıтта Melid Kralı Lalli'den kurşun, gümüş, altın, bakır şeklinde vergi aldığından bahsetmiştir.²⁴¹ Kral, 23. hükümdarlık yılında Melid'e tekrar sefer yaptığı kayıtlarda şu şekilde yer almıştır:

*"Saltanatımın 23. yılında Fırat Nehrini geçtim Melid topraklarında Lalli'nin kraliyet şehri Uetash'ı fethettim Tabal kralları bana geldiler ve hediyeler sundular..."*²⁴²

III. Şalmanasar'ın ölümünde sonra Urartu Devleti'nin hâkimiyet alanının genişlediği bir ortam oluşmuştur. Urartu Devleti seferleri içerisine Malatya'yı da katmış ve vasali haline getirmiştir. III. Tiglat Pileser Asur Kralı olduğu sıralarda Melid, Kummuh, Gurgum gibi geç Hitit Kralları ve Arpad Kralı Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuştur. Bu koalisyon III. Tiglat Pileser tarafından bertaraf edilmiş ve Asur yıllıklarına kaydedilmiştir.²⁴³

²³⁷ Göknuur Akçadağ, Malatya Şehir Adı Ve Şehrin Tarihi Süreçleri, Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi, S.9, 2016, ss.185-206, s.186

²³⁸ Akçadağ, a.g.m. , s.191.

²³⁹ Alparslan, 2009, s.140: ARAB I, no. 224, s.76.

²⁴⁰ ARAB I, no. 610, s.22.

²⁴¹ ARAB I, no. 636, s.234.

²⁴² ARAB I no. 580, s.206.

²⁴³ ARAB I, no. 797, s.287.

II. Sargon'un krallık döneminde Güneydoğu ve Doğu'daki krallıklar Asurlu valiler yönetiminde Asur'a bağlanmıştır. Malatya Kralı Tarhunazi II. Sargon döneminde Asur'a karşı başkaldırmış ve bu sebepten Asur Kralı tarafından Asur'a gönderilmiş ve zincire vurulmuştur. Bu olay yıllıklarda şu şekilde yer almıştır:

“Malatyalı Tarhunazi direnç göstermek için planlar yaptı. Suç işledi ve haracını vermedi. Kızgınlıkla Meliddu'ya saldırdım. Çevresindeki şehirleri çanak çömlekleri eşi, oğulları ve kızları ile birlikte kendisini. varlığını saray malları ve hazinesi, 50000 askerini ve kraliyet şehrini ele geçirdim...”²⁴⁴

5.3. Güney ve Güneydoğu Anadolu

5.3.1. Gurgum

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan krallıklardan Gurgum Krallığı günümüz Kahramanmaraş kentinin güneyini içine alan bir bölgeye konumlandırılmıştır. Yeni Asur Dönemi'ne ait kayıtlarda Marqasi, Marqasti olarak adlandırılmıştır.²⁴⁵ Krallığın merkezi, günümüz Maraş Kalesi ve çevresi olarak belirlenmiştir.²⁴⁶ Bu bölge yine Anadolu Mezopotamya ve Suriye'nin Kuzeyi arasında önemli bir konuma sahip olmasıyla değer kazanmıştır.

Asur kayıtlarında Gurgum bazen kent bazen de bölge için kullanılan bir tanım olmuştur. Bu isme ilk kez II. Aşurnasirpal dönemine ait kayıtlarda (Gurgumite) rastlanmıştır.²⁴⁷ Yazıta göre Kalhu'da yeni yapılan sarayın açılışı için 5 bine yakın elçi ve yüksek memur davet edilmiş ve davete gelenler arasında Gurgumlu elçilerin de olduğu belirtilmiştir.²⁴⁸

II. Aşurnasirpal'den sonra imparatorluğun başına geçen III. Şalmanasar, bir seferinden bahsederken Gurgum Kralı Mutalli'den gümüş, altın, koyun, şarap gibi türden haraç aldığından bahsetmiştir.²⁴⁹ Başka bir seferinde haraç aldığı kralları

²⁴⁴ ARAB II, s. 30-31.

²⁴⁵ L.Gürkan Gökçek, “Kahramanmaraş'ta Bulunmuş İki Yeni Asurca Tablet”, *Archium Anatolicum*, 8/1, 2005, ss.47-57, s.51.

²⁴⁶ Şahin, a.g.m. , s.149.

²⁴⁷ Metin Alparslan, Gurgum Krallığı, Arkeo Atlas, sayı 4, 2005, ss.15-19, s.15.

²⁴⁸ Konyar, 2008, s.62

²⁴⁹ RIMA III, no. (i 40-41a), s.16

kaydederken bu kez Qalparunda adında bir Gurgum Kralından söz edilmiştir.²⁵⁰ Bu kayıttan sonra Pazarcık Ovası'nda bulunan bir sınır taşında III. Adad-nirari ve annesi Semiramis'in Kummuh kralı Uspilulume'nin çağrısı üzerine Fırat Nehrini geçerek Arpad Kralı Atarşumki/Atarşumki'ye ve sekiz krala karşı savaş başlattığından bahsedilmiştir.²⁵¹ Bu dönemde Kummuh ile Gurgum arasında bir sınır çatışması çatışması yaşandığı bilinmektedir. Bu çatışmada Asur kendisine bağlı olan Kummuh Krallığı'nın yanında yer almıştır. Buna bağlı olarak Kummuh lehine olmak üzere Kral Uşpilulume ile Gurgum Kralı Palalam oğlu Qalparunda arasında bir sınır taşı diktiğinden bahsetmiştir.

Asur Devleti'nin güçlenmeye başladığı III. Tiglat-Pilaser döneminde artmış durumda olan Urartu etkisini kırmak için Anadolu'ya önemli seferler düzenlemiştir. Kral, ilk olarak içinde Gurgum Kralı Tarhulara'nın da bulunduğu, Arpad kralı Mati'ilu ve Urartu Kralı Sarduri'nin oluşturduğu ittifaka karşı harekete geçmiştir. Metne göre Gurgum krallığını yağmalamış ve tamamıyla Asur'a bağlamıştır.²⁵²

II. Sargon dönemi kayıtlarında MÖ 711 yılında Gurgum kralı Mutallu, babası olan Kral Tarhulara'yı, öldürülmesi üzerine II.Sargon Gurgum' gitmiş ve burayı Asur eyaleti haline getirmiştir. Bu kayıttaki Markasi adının ilk kez kullanılmış olması önemlidir.²⁵³ İlgili kısım şu şekildedir:

*“Oğlu Mutallu, Gurgumlu Tarhulara'yı kılıçla öldürüp, benim iznim olmadan tahta kendisi geçti ve ülkesini yönetti; yüreğimin kızgınlığı ile hiçbir tehlikeli bölgede benim yanımdan ayrılmayan savaş arabam ve süvarim ile birlikte son hızla Markaşi şehrine gittim. Mutallu'yu onun oğlu, ailesi, Bit-Pa'llu ülkesindeki her şey, altın, gümüş ve saraydaki tüm varlığı ile birlikte ganimet olarak aldım. Gurgum halkını en uzak sınırına kadar bağışladım, onların başına kendi memurumu yerleştirdim; Asur halkı ile bir tuttum.”*²⁵⁴

²⁵⁰ RIMA III, no. (ii 81b-86a). s.23-24.

²⁵¹ RIMA III, no. (I-7a)- 7b-10)- II-15a)- 15b-İ8)- 19-20), s.205.

²⁵² ARAB I, no.763, s.272,-273.

²⁵³ Şahin, a.g.m. , s.149: Alparslan, 2005, s.15: ARAB II, no.61, s.31.

²⁵⁴ Konyar, a.g.m., s.63: ARAB II, no.61, s.31

5.3.2. Kummuh

Kummuh Krallığı, genel anlamıyla Adıyaman iline denk düşecek şekilde konumlanmıştır. Krallığın başkentinin günümüz Atatürk Barajı altında kalan Samsat olarak belirlenmiştir.²⁵⁵ Kummuh krallığının bulunduğu coğrafya Klasik dönemde Kommagene olarak anılacaktır.²⁵⁶

Asur kayıtlarında geçen Kutmuhi adı ile Kummuh adının aynı yeri ifade ettiği konusu üzerine araştırmacılar arasında çeşitli görüş ayrılıkları oluşmuş ve bu konu üzerine net bir tavır konulamamıştır.²⁵⁷ Bu sebepten Kummuh ve Kutmuhi halklarını birbirinden ayrı tutarak Asur kaynaklarında ilk olarak MÖ 866 yılında kayda geçtiği düşünülmüştür.²⁵⁸ Daha çok Erken Demir Çağı ile önemi artan kent hakkında Asur kayıtları önemli yer teşkil etmiştir.

MÖ II. Aşurnasirpal batıya açıldığı üç önemli seferin sonuncusu olan MÖ 866 yılındaki seferinde Kummuh kralından vergi aldığını yıllıklara şöyle kaydettirmiştir:

*“İşte o zaman isyancı ülke Katmuhu’ya yürüdüm ve onlardan Tanrı Assur adına haraç ve vergi aldım. Tüm Katmuhu ülkesini ele geçirdim, hazinelerini, mallarını ve zenginliklerini aldım. Şehirlerini yaktım ve yıktım...”*²⁵⁹

III. Şalmanasar’ın MÖ 852 tarihindeki seferinde Kummuh Kralı Katalizu’dan altın, gümüş, koyun, şarap türünde haraçlar aldığından bahsetmiştir.²⁶⁰ MÖ 853 yılında içlerinde Kummuh Kralı Kundaşpu’nun da bulunduğu birkaç Geç Hitit Krallıkları’ndan vergi aldığı kayıtlarda yer almıştır.²⁶¹

III. Adan-Ninari (MÖ 810-873) döneminde Asur ve Kummuh arasındaki ilişkiler olumlu şekilde ilerlemiştir. Bu olumlu süreç Geç Hitit Krallıkları’ndan

²⁵⁵ J.David Hawkins, “Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I ” *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, (Ed.:Wenzel Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik, Deutschland 2002, ss.506-511, s.509

²⁵⁶ J.David Hawkins, “Büyük İmparatorluğun Mirasçıları II ” *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, (Ed.: Wenzel Jacob), Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik, Deutschland 2002, ss.410-413, s.412: Akkuş, a.g.m., s.99.

²⁵⁷ Akkuş, a.g.m. , s.100

²⁵⁸ Özkan, a.g.m. , s.37: Akkuş, a.g.m. , s.100.

²⁵⁹ RIMA II, no. i 89 - ii 35, s.14: Bengi, a.g.t. , s.73.

²⁶⁰ Özkan, a.g.m, s.68: RIMA III, no. i 36b-39, s.15-16.

²⁶¹ RIMA III. no. ii.81-86, s.22-23.

Gurgum ve Kummuh arasındaki sınır üzerine yaşanan çatışmada Asur'a sadık olan Kummuh lehine destek vermesini sağlamıştır.²⁶²

III. Tiglat Pileser hükümdarlığının ilk yıllarından Arpad Kralı Mati'ilu ve Urartu kralı II. Sarduri önderliğinde bir koalisyon oluşumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu koalisyon içerisinde Kummuh, Melid, Gurgum, Que, Karkamış, Sam'al gibi bazı Geç Hitit Krallıkları da yer almıştır. Koalisyona karşı III. Tiglat-Pileser 743 yılında yani krallığının üçüncü yılında saldırı düzenleyip onları yenilgiye uğratmıştır. Bu zafer sonrasında koalisyonda yer alan ve içlerinde Kummuh'un da olduğu bazı krallıklar yeniden Asur'a vergi vermeye başlamıştır. Yıllıklarda Kummuh Kralı'nı cezalandırdığı belgedeki ifadeler şöyledir:

*“Hükümdarlığımın üçüncü yılında Urartulu Sarduri ve yanında Mati'ilu, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummuh'lu Kuştaspi birbirlerinin gücüne güvenerek bana karşı ayaklandılar. Efendim Assur'un gücüne ve kudretine güvenerek onlarla savaştım ve birçoklarını kılıçtan geçirdim. Dağların içindeki boğaz ve uçurumları cesetlerle doldurdum. Savaş arabalarını sayılamayacak kadar çoğunu savaş alanından götürdüm ve Sarduri'yi de kendi elimle aldım. 72.950 insanı malları ile birlikte Sarduri canını kurtarmak için bir gece vakti kaçtı ve bir daha da görünmedi Fırat'ın kıyısına, onun kendi ülkesinin sınırına kadar kovaladım. Ve yatağını tahtirevanı, mühür silindiri de yüzükleriyle birlikte 93 boynuna asılı duruyordu kraliyet savaş arabası onların onun sayısız miktarlarda, savaş arabaları, atlar, katırları sayısız işçileri, hepsini götürdüm...”*²⁶³

II. Sargon döneminde Geç Hitit Krallıkları Asur'a karşı isyan etmişlerdir. Melid Kralı olan Tarhunazi'nin isyan etmesinden sonra bu bölgedeki pek çok esiri Asur'a göndermiş ve Melid'i Kummuh Kralına Asur'a bağlılığından dolayı bir nevi hediye etmiştir.²⁶⁴ II. Sargon bu bölgenin uzunca bir müddet bağımsız halde kalmasını desteklemiştir. Bunun sebebi ise Batı'dan tehdit oluşturabilecek Frig Devleti'nin etkisini azaltabilecek bir konumda olması olarak değerlendirilmiştir. Fakat MÖ 708 yılında son bağımsız Geç Hitit Krallığı olan Kummuh Krallığını da vergisini ödemediği gerekçesi ile Asur'a katmıştır. Bu şekilde uzun süre daha

²⁶² Pazarcık Siteli bu sınır çatışması hakkında detaylı bilgi içermektedir. Metin için bkz. RIMA III, s.204-205; Akkuş, a.g.m., s.101.

²⁶³ ARAB I, no.763, s.272,-273; Bengi, a.g.t. , s.92.

²⁶⁴ Akkuş, a.g.m. , s.104.

varlığını devam ettirmiştir. Bu gelişme Korsabat Yazıtlarında detaylı bir şekilde şöyle kayıt altına alınmıştır:

“Tanrılarının isminden hiç korkusu olmayan kötü kalpli bir Hitit olan Kummuh Kralı Mutallu kötülüklerin tasarımcısı ve bir hain olarak onu kurtaramayacak olan Urartu Kralı Arğışti’yle birleşerek haraç vermeyi bıraktı. Yıllık vergisini de vermedi, hediyeler göndermeyi de bıraktı. Kalbimde öfkeyle ve yanımda asla beni zorlu arazide terk etmeyen savaş arabalarım, süvarimle onun üzerine gittim. Gelişimi gören kral şehrini terk etti ve bir daha da hiç görünmedi. Çevresindeki 62 kaleyle birlikte şehri kuşatıp ele geçirdim. Karısını, oğullarını, kızlarını, mallarını ve sarayındaki hazineleri, ülkesinin insanlarıyla birlikte götürdüm, hiçbirisi kaçamadı. O bölgeyi yeniden düzenledim. Ele geçirdiğim Bit-Iakin insanlarını buraya yerleştirdim. Memurumu vali olarak başlarına tayin 100 ettim. Boyunlarına hükümrancılık tasmağını geçirdim. Aralarından 150 savaş arabası, 1500 süvari, 20000 okçu, 1000 kalkancı ve mızrakçı seçip valinin emrine verdim...”²⁶⁵

5.3.3. Que ve Hilakku

Mısır kayıtlarında Qedi, Asur kayıtlarında Que olarak yer alan,²⁶⁶ Kilikya bölgesine konumlandırılan Que, genel anlamda ovalık Çukurova’yı yani Amanoslar ve Antitoroslar’ı kapsayan bir coğrafyaya konumlandırılmış olup, merkezi Karatepe olarak belirlenmiştir.²⁶⁷ Batıdaki dağlık Çukurova, yani Tarsus’un batı ve kuzeybatı kısmında kalan bölge ise Hilakku olarak adlandırılmıştır.²⁶⁸ Bu krallıklar hakkındaki bilgilere yine çoğunlukla Asur kayıtlarından ulaşılmakla birlikte bölgede bulunan ve çift dilli olarak adlandırılan Fenikece ve Luvice belgeler dönemi aydınlatan yerel kayıtları oluşturmuştur. Bu belgeler içerisinde Karatepe yazıtları ve kabartmaları önemli yer tutmaktadır.²⁶⁹ Bu kayıtlarda Que ve Hilakku isimleri birlikte bahsedilirken bir müddet sonra Que Krallığı’nın daha ön plana çıktığı gözlemlenmiştir. Bölgenin zengin kaynaklara sahip olması, Anadolu, Mezopotamya ve Suriye arasındaki hâkim konumu Asur Devleti emelleri için son derece değerli

²⁶⁵ ARAB II, no.64, s.32-33; Bengi, a.g.t, s.99-100.

²⁶⁶ Kurt, 2008, s.118.

²⁶⁷ Gökçek - Abacı, a.g.e. , s.142.

²⁶⁸ Yıldırım, 2016b, s183.

²⁶⁹ Akurgal, a.g.m. , s.202.

olmuştur. Bu bağlamda Asur Devleti, bölgeyi kontrol altında tutmak için askeri seferlerinde bu coğrafyaya odaklanmıştır.

III. Šalmanasar hükümdarlığının ilk yıllarında bu coğrafyaya Amanos Dağları'ndan tapına yapımı için kereste temin etmek amacıyla seferler düzenlemiştir.²⁷⁰ MÖ 858 yılına gelindiğinde Arami ve Geç Hitit Krallıkları'ndan oluşan bir koalisyona karşı karşıya kalmıştır. Çok geçmeden yeniden karşısına çıkacak olan koalisyon içerisinde Que Kralı Kate ve Hilakku kralı Pihirim'in de yer aldığı Asur Kral Yıllıklarına şöyle aktarılmıştır:

“Amanos sıradağlarından hareketle Orontes (Asi) Irmağı'nı geçtim (ve) Pattinalı (Amik Ovası kralı) Sapalulme'nin müstahkem kenti Alişir'e (veya Alimuş) yaklaştım. Patinalı Sapalulme hayatını kurtarabilme pahasına, Bit-Adini kabilesinden Ahunu'yu, Kargamışlı Sangara'yı, Sam'allı Haiyanu'yu, Queli Kate'yi, Hilakkulu Pihirim'i, Iasbuqlu Bar-Anate (ve) Iahanlı Adānu'yu ordusunun içine aldı. Beyim Tanrı Assur'un emriyle onların birleşik kuvvetlerini darmadağın ettim. Kenti kuşattım, teslim aldım (ve) değerli savaş ganimetlerini, sayısız savaş arabalarını (ve) koşum atlarını ülkeme taşıdım...”²⁷¹

III. Šalmanasar, MÖ 839'da, hükümdarlığının 20. yılında Fırat'ı geçip Amanos Dağları'ndan Que Kralı Kate'nin şehirlerine inip Lusanda, Abarnani ve Kisuatni dahil olmak üzere pek çok şehri ele geçirdiğinden bahsetmiştir.²⁷² Bir diğer kaynakta ise daha ayrıntısız şekilde şehirleri ele geçirdiğinde şu şekilde bahsetmiştir:

“Saltanatımın yirminci yılında, Fırat'ı yirminci kez geçtim. Que coğrafyasına indim, şehirlerini ele geçirdim ve ganimetlerini aldım”²⁷³

III. Šalmanasar Hükümdarlığının 26. yılında yani MÖ 834'te yeniden bu coğrafyaya doğru hareket ederek rutin haraçlarını toplamıştır. MÖ 833'te son seferine çıkmış Amanos Dağları'nı aşip Que Kralı Kate'nin şehirlerine yürüdüğünü belirtmiştir. Metne göre Que Kralı Kate'i tahtan indirip yerine kardeşi Kiri'yi getirmiştir. Bu tarihten sonra seferlere katılmayıp yerine Dayan-Assur'u görevlendirmiştir.

²⁷⁰ Kurt, 2008, s.122.

²⁷¹ RIMA III, no. I.51b-II.10a, s.16-17: Yıldırım, 2016c, s.187.

²⁷² RIMA III, no. iv 22b-34a, s.55.

²⁷³ ARAB I, no. 577, s.205-206.

III. Tiglat-Pileser dönemine ait kayıtlarda daha önceki kısımlarda bahsedilen Urartu ve Arpad kralı önderliğinde oluşturulan ittifakın içerisinde yer aldığı belirtilmiştir. Başka bir kayıta vergi aldığı ve içlerinde Que Kralı Urikki'nin de olduğu bir takım krallıklardan bahsedilmiştir.

Asur yıllıklarında II. Sargon dönemine ait kayıtlarda Muşki kralı Mita'nın Que kralı ile ittifak oluşturdukları anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Hilakku ise Asur hâkimiyeti altına girmiştir. Asur kayıtlarından anlaşıldığı üzere, II. Sargon tarafından Tabal krallığına hediye edilen Hilakku, ilerleyen süreçte bir koalisyon oluşturarak Asur'a karşı ayaklanmıştır.²⁷⁴

MÖ 696 yılında Sanherip İllubru şehrinin yöneticisi Kirua'nın Hilakku'da çıkardığı bir isyanı bastırmak için sefer düzenlediğini ve buraya bir stel diktirdiğini yıllıklara kaydetmiştir. Kirua bu dönemde Asur hâkimiyetinde olan Que'yi de ele geçirmiştir.

*“Rimusi valisi Shulmu-Bel'in eponiminde İllubru şehrinin yöneticisi ve benim hizmetkarım olan tanrıların terk ettiği Kirua, Hilakku insanların bana karşı isyan etmesini sağlayıp onarlı savaşa hazırladı. İnğirra ve Tarzi'deki insanlar onun yardımına geldi ve Que'yi ele geçirip yolları kapattı.”*²⁷⁵

Esarhaddon'un hükümdarlık döneminde Kimmer Kralı'nın Habuşna bölgesinde sorun yarattığı bu yüzden Kimmer Kralına karşı sefer düzenlediğinin aktarırken Hilakku bölgesini de hâkimiyetine aldığı kayıtlarda yer almıştır.²⁷⁶

5.3.4. Pattin/Patina

Geç Hitit Krallıkları'ndan Asur yıllıklarında Patina olarak adlandırılan²⁷⁷ küçük kent devleti günümüz Hatay ili ve Amik Ovasına lokalize edilmiştir. Hititli özellikler taşıyan bu krallığın başkenti Kunulua, günümüz Tell Tayinat olarak belirlenmiştir. Bu bölge ilk olarak 1935 yılında Chicago Üniversitesi ile birlikte Robert J. Braidwood başkanlığında gerçekleştirilmiş olup 2. dönem kazıları 1999 yılında Timothy P. Harrison başkanlığında devam ettirilmiştir. Bu kazılardan 2009

²⁷⁴ Gökçek - Abacı, a.g.e. , s.142.

²⁷⁵ ARAB II, no. 286, s.137: Bengi, a.g.t. , s.101

²⁷⁶ ARAB II, no.516, s.206: Bengi, a.g.t. , s.104

²⁷⁷ Önceleri adı Hattin olarak okunmuş fakat aslının Pattin olduğu son çalışmalarda anlaşılmıştır. bkz. Alparslan, 2009, s.145: Gökçek - Abacı, a.g.e. , s.143.

yılında gerçekleştirilen kazı sırasında Geç Hitit dönemine ilişkin kayıtlar ele geçirilmiştir.²⁷⁸ Özellikle 2012 yılında bulunan Luvce yazıtlı Šuppiluliuma heykeli önemli bir belge niteliğinde olmuştur. Ayrıca Pattin krallığı içinde yer alan Tel Açana ve Tel el Cüdeyde höyükleri bu döneme ait önemli kazı merkezlerini oluşturmaktadır.

Krallığın başkenti doğuda Suriye- Mezopotamya, güneyde Doğu Akdeniz, batıda ise Akdeniz ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunması nedeniyle oldukça stratejik bir konuma sahip olmuştur.²⁷⁹ Öz kaynakları ve stratejik konumu bakımından Asur için oldukça değerli görülmüş ve buna bağlı olarak sayısız seferlere sahne olmuştur. Özellikle Asur için önemli bir yere sahip olan tapınak yapımı gibi işlerde en çok ihtiyaç duyulan sedir ağacı, uzun yıllar Amanos Dağlarından temin edilmiştir. Bu nedenle yıllıkardan da anlaşılabacağı üzere Asur politikası için ayrı bir değere sahip olmuştur. Asur, Antakya ve çevresini ele geçirdiği takdirde Akdeniz’le bağlantı kurulacak ve Anadolu’ya ulaşarak bölgedeki öz kaynaklar kullanılmış olacaktır.²⁸⁰

Asur kayıtlarından bilgi edinilen Patina Krallığı hakkında ilk olarak II. Aşurnasirpal dönemine ait kayıtlarda bahsi geçmiştir. Kayıtlarda bulunan bir bölümde olup Patina Kralı Lubarna’nın Hazazu kentine girip buradan ganimetler aldığı daha sonra başkentine girip çeşitli vergiler ve rehineler aldığından şu şekilde bahsetmiştir:

“Oradan ayrıldıktan sonra Pattin Kralı Lubarna’ya ait olan Hazazu şehrine geldim. Altın ve keten süslemeler aldım. Apre Nehri’nden devam ederek Pattin’li Lubarna’nın başkenti olan Kunula şehrine geldim. Gazapkar silahlarımdan ve zorlu savaşlarımdan korkarak yaşamını kurtarmak için boyun eğdi. Vergi olarak 20 talent gümüş, bir talent altın, 1000 talent kalay, 100 talent demir, 1000 öküz, 10000 koyun, çok renkli iplikten yapılmış 1000 keten giysi, süslü şimşir tahturevanlar, cilalı şimşir yataklar, şimşir ve fildişi kaplar, ağırlığı ölçülemeyecek kadar çok saray süslemesi, 10 kadın şarkıcı, zengin çeyiziyle birlikre erkek kardeşinin kızını, kocaman dişi bir maymun ve ördekler aldım.

²⁷⁸ Kazı hakkında detaylı bilgi için bkz. Timothy Harrison, “Tayinat Höyüğü Arkeoloji Projesi”, *Hatay*, çev. Hatice Pamir S.32, , 2010.

²⁷⁹ Timothy P. Harrison , “Yakın Doğu Arkeolojisi / Geç Hitit Krallığı Patina Krallığı’nın Başkenti: Tell Tayinat”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.16, ss.78-85, s. 79.

²⁸⁰ Yıldırım, 2016c, s.702.

*Ona merhamet ettim. Pattin'in savaş arabalarını, süvari ve piyadelerini yanımda götürdüm ve ondan(Lubarna'dan) rehineler de aldım.*²⁸¹

Metnin devamında II. Aşurnasirpal Patina Krallığı'nın bir başka kenti olan Aribu'ya gelerek buranın sarayında bir ziyafet verdiğini, Asurluları bu şehre yerleştirdiğini ve bu sırada yakındaki Luktuhi ülkesinin birçok şehrini ele geçirdiğini yıllıklara kaydettirmiştir.²⁸²

Patina hakkındaki bilgiler II. Aşurnasirpal'in oğlu III. Şalmanasar dönemine ait kayıtlarda devam etmiştir. Babasının izinden giderek gerçekleştirdiği seferler sırasında içlerinde Pattin Kralı Şapalulme'nin de bulunduğu Arami ve Hitit beyliklerinden oluşan bir direnişle karşılaşmıştır. Bu direnişe karşı koyduğundan bahseden III. Şalmanasar Patina'ya doğru ilerleyip Alişir şehrine vardığından bahsetmiştir. Yazıta göre buradan çeşitli ganimetler elde etmiş ve Patina'nın en büyük şehirlerini ele geçirdiğini kaydetmiştir.²⁸³ MÖ 857'de ve 853'te haraç aldığı krallar arasında Patina Kralı Kalparunda da yer almıştır. MÖ 832 yılından sonra III. Şalmanasar seferlere katılamayıp yerine Dayan-Assur'u görevlendirmiştir. Bu sırada Patina'da bir isyanın çıktığı kayıtlarda yer almıştır. Belgeye göre halkın Patina kralı Lubarna'yı tahtan indirerek yerine Surri'yi getirdiğini haber alan III. Şalmanasar derhal Dayan-Assur'u bölgeye gönderir ve Surri'yi tahtan indirere Susi'yi kral tayin etmiştir. İlgili kayıt şu ifadeleri içermiştir:

*“Hükümdarlığımın yirmisekizinci yılında Kalhu'da kraliyet konağında otururken Pattin halkının kralları Lubarna'yı tahttan indirip başlarına Surri adında soysuz bir adamı getirdiklerine dair bir haber aldım. Emirler hazırlayıp generalim ve ordumun şefi olan Dayan-Assur'u gönderdim. Fırat'ı geçip başkenti olan Kunalua'da bir kamp kurdu. Efendim Assur'un korkusundan soysuz kişi Surri bu hayattan göçüp gitti. Pattin'in insanları güçlü silahlarımın pırlıltısından korkarak Surri'nin oğullarını ve suçlu olan askerleri ona [Dayan-Assur'a] teslim ettiler. O da bu askerleri kaziğe oturttu. Kuruşsa'lı bir adam olan Sasi ona[Dayan-Assur'a] boyun eğdi o da Sasi'yi onların[Pattin halkının] üzerine hükümdar tayin etti.*²⁸⁴

²⁸¹ RIMA vol II, no. iii 56b-77a, s.217: Bengi, a.g.t. , s.79.

²⁸² RIMA vol II, no. iii 77b-84a, s.218.

²⁸³ RIMA volII, no. i51b - ii 10a, s.16-17.

²⁸⁴ RIMA vol III, 146b-156a, s.69: Bengi, a.g.t. , s.89.

Hititli unsurlar taşıyan krallık, III. Şalmanasar'ın hükümdarlık yılından sonra Arami özelliklerini benimsemeye başladığı gözlemlenmiştir. Asur tarafından getirilen Aramlı krallar başa geçirilerek Unqi adıyla anılmaya başlayan krallık, MÖ 738'den itibaren tamamen Asur egemenliği altına girmiştir.²⁸⁵

5.3.5. Karkamış

Geç Hitit Krallıkları içerisinde siyasi etkinliği bakımından daha güçlü bir yapı olarak görülen Karkamış Krallığı, bir kısmı günümüz Gaziantep ilinin Nizip ilçesine bağlı Karkamış Köyüne, diğer kısmı ise Suriye'deki Cerablus Köyü yakınlarına lokalize edilmiştir.²⁸⁶ Karkamış kenti iç ve dış kent olarak ikiye ayrılmıştır. İç kent yaklaşık 55 hektar olarak Türkiye'de yer alırken dış kent yaklaşık 35 hektar olarak Suriye'de yer almıştır.²⁸⁷ Çok daha eskilere dayanan bir yerleşim görülmesine karşın Orta Tunç Çağı'ndan sonra önem kazanan bir bölge haline geldiği gözlemlenmiştir. Özellikle Mezopotamya, Suriye, Anadolu arasındaki kervan yolları için önemli bir noktada yer alması ve değerli öz kaynaklara ulaşımı kolaylaştıran bir bölge olması ile Asur İmparatorluğu için önemli bir coğrafyayı kontrol etmiştir. Bu nedenle sık sık seferler düzenleyen Asur Devleti'ne karşı Asur'dan sonra Yakındoğu'nun en önemli gücü haline gelen Urartu Krallığı ve onun önderliğinde diğer yerel güçlerle koalisyon kurarak Asur'a karşı savunma oluşturmuştur.²⁸⁸

Yeni Asur döneminde II. Aşurnasirpal hükümdarlığında MÖ 876 yılında Fırat'ı geçip Karkamış Kralı Sangar'dan çeşitli madenler şeklinde haraç aldığından bahsederken, Sangara için "Hatti Ülkesinin Kralı" diye hitap etmiştir.²⁸⁹ Bu tarihten sonra Karkamış adı MÖ 866 yılındaki bir seferden sonra Kulhu'da kentin açılışına özel verilen bir şölende davet edilenler arasında anılmıştır.²⁹⁰ Karkamış elçilerinin de törende bulunması bu dönemde daha yakın ilişkiler kurulduğunu göstermiştir.²⁹¹

III. Şalmanasar döneminde Karkamış adı, Asur'a karşı oluşturulan bir koalisyonun içinde anılmıştır. III. Şalmanasar bu koalisyonu dağıtmışsa da tekrar

²⁸⁵ Yıldırım, 2016c, s.714.

²⁸⁶ Peker, a.g.m. , s.38.

²⁸⁷ Früzan Kınal, Kargamış Şehri Tarihi Hakkında, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 16, S. 3-4, 1958, ss.69-77; Nicolo Marchetti, "Karkamış", *Aktüel Arkeoloji*, S.5, 2016, ss.45-55, s.46.

²⁸⁸ Sırrı Tiryaki, "Demir Çağlarda Doğu-Güneydoğu Anadolu Tarihi Coğrafyasında Gaziantep ve Cıvarı", *II. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, Gaziantep 2018, ss.18-42, s.22.

²⁸⁹ RIMA II, no. iii 56b-77a, s.216-217.

²⁹⁰ Gökçek, a.g.e. , s.131.

²⁹¹ RIMA II, no. 102-154, s.293.

karşılaştığı ileriki kayıtlarda görülmüştür. Bu döneme ait başka bir kayıta Karkamış şehri Sazabe'ye gelip şehri kuşattığını ve Kral Sangara'dan haraç alındığı belirtilmiştir.²⁹² MÖ 853 yılında vergi veren krallıklardan bahsedilirken Karkamış Kralı Sangara'nın da vergi veren krallardan biri olduğu görülmektedir.²⁹³

MÖ 8.yüzyılın başlarından Karkamış'ın Asurlaştığını ve bu çizgide yapıların Asur etkisinde olduğu gözlemlenmiştir.

III. Tiglat-Pilaser (MÖ 744-727) döneminde Urartu ve Arpad krallarının önderliğinde oluşturulan ittifakın içerisinde Karkamış'ta yer almıştır. Bu ittifak üzerine yürüyen III. Tiglat-Pilaser, hükümdarlığının üçüncü yılına ait olan belgede Karkamış Krallı Pisiris'in de cezalandırılan krallar arasında olduğunu kaydetmiştir.²⁹⁴

II. Sargon beşinci hükümdarlık yılında Karkamış'a bir sefer düzenlemiştir. Beşinci yıl seferinin anlatıldığı kayda göre Karkamış Kralı Pisiris, Muşkili Mita ile birlik olup Asur'a karşı gelmiştir. Bu başkaldırı sonucu ise Karkamış halkı Asur'a getirilmiş yerlerine ise Asurlu halk yerleştirilmiş ve cezalandırılmışlardır. İlgili kısımda şu ifadeler kaydedilmiştir:

*“Hükümdarlığımın beşinci yılında Kargamış Pisiris yüce tanrılara ettiği yeminine karşı günaha girerek Muşkili Mita'yla bir olup Assur'a düşmanlık etti. Efendim Assur'a doğru elimi kaldırarak onu ve ailesini zincirler içinde şehrinden çıkardım. Altın, gümüş, sarayının tüm malları ve Kargamış'ın isyankar insanlarıyla birlikte onları Assur'a getirdim. Aralarından 50 savaş arabacısı, 200 süvari, 300 piyade seçip kraliyet orduma ekledim. Kargamış'a Assurlu insanları yerleştirip boyunlarına efendim Assur'un tasmaını geçirdim.”*²⁹⁵

Asur İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olarak görülen Yeni Asur Dönemi'nin Sanherib hükümdarlığı zamanında Babil ile oluşan kan bağı Babil etkisini arttırmış ve imparatorluğun zayıflamasına neden olmuştur. Babil Devleti'nin başına gelen Nabupolassar bu devleti Asur'dan bağımsız hale getirmesiyle bir müddet sonra Mezopotamya'da Babil'in yükselişe geçtiği Asur'un etkinliğinin

²⁹² RIMA III, no.i 51b - ii 10a, s.17-18.

²⁹³ RIMA III, no. ii 81b-86a, s.22-23.

²⁹⁴ ARAB I, no. 769,s.272-273.

²⁹⁵ ARAB II, no.8, s.4: Bengi, a.g.t. , s.60.

azaldığı süreç başlamıştır. Med kralı ve Babil kralının ittifakı ile Asur'a saldırmasıyla bir süre daha direnen devlet bu ittifakın ikinci kez saldırması sonrası MÖ 612'de yıkılmıştır.²⁹⁶

²⁹⁶ Gökçek, a.g.e. , s.224.

ALTINCI BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI'NDA ANADOLU'NUN SİYASİ VE DEMOGRAFİK YAPISINDA YENİ BİR AKTÖR “ARAMİLER” VE ANADOLU'DAKİ ARAMCA KAYITLAR

MÖ 12. yüzyılın başlarında gerçekleşen Deniz Kavimleri Göçüyle birlikte yaşanan felaketin ardından Hitit Devleti'nin yıkılması ve batı kökenli denizci halkların neredeyse Anadolu'nun iç kesimlerine kadar girmesiyle Anadolu'da idari boşluğun olduğu bir dönem başlamıştır. Bu dönemde yaşanan yıkımlardan Anadolu özelinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu en az etkilenen bölgeler olmuştur. Bu bölgelerde Geç Hitit Krallıkları/Suriye-Hitit Krallıkları olarak adlandırılan siyasi unsurların oluşmasıyla Asur'un izlediği batı yayılcılığı politikası sonucu sık düzenlenen seferlere ve işgallere sahne olmuştur. Asur'un Anadolu üzerinde siyasi etkinliğinin azaldığı bir dönem olan MÖ 11. yüzyılda Anadolu bir diğer göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır (Harita 5). Bu göç dalgası Suriye üzerinden Batı Sami kökenli halkların gerçekleştirdiği Arami göçleridir. Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Arap Yarımadasında varlık gösteren bu halk, olumsuz yaşam şartlarını iyileştirmek adına daha merkezi alanlara göç etmeye başlamışlardır. Daha sonra uzun yıllar boyunca süren göç dalgaları şeklinde Anadolu'ya sızmış Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da krallıklar kurmaya başlamışlardır.

6.1. Arami Göçleri

Aramiler, kökenleri konusunda açıklaması zor bir etnik grup olarak değerlendirilmiştir.²⁹⁷ Onların “Ahlamu” ve “Sutu” toplumundan geldikleri yönünde bir görüş bulunmaktadır.²⁹⁸ Suriye üzerinden Kuzey Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya göç etmeden MÖ 1050'den öncesi, Aramiler için “başiboş dolaşan, düşman çapulcu çeteler” tanımı kullanılmıştır.²⁹⁹

MÖ 1. Binyılın başlarında Anadolu'ya sızıntılar halinde göç eden Aramiler Sami dillerinden İbranice ve Fenikece ile akraba olduğu düşünülen Aramice dilini

²⁹⁷ Cemil Bülbül, “Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XIX, 2014, ss. 405-42, s.408.

²⁹⁸ MÖ 8. yüzyıldan itibaren Aramiler hakkındaki kayıtlarda “Ahlamular” olarak adlandırılmaları bu yöndeki düşüncüyü desteklemektedir. bkz. Hande Duymuş Florioti, “Yeni Asur Dönemi Yazılı Kaynaklarında Bit-Bahiyani Arami Krallığı”, *Tarih Okulu XII*, 2012, s. 28-34, s.26

²⁹⁹ Kuhrt, 2013b, s.15-16.

konusmuşlardır.³⁰⁰ Geç Tunç Çağı'nda Suriye'de ortaya çıktığı bilinen bu dil,³⁰¹ yalnızca Aramiler tarafından kullanılmamış, etnik kökenleri farklı halklar tarafından da benimsenmiş ve hatta Aramiler'in yok olmasından sonra da yaşamaya devam etmiştir.³⁰² Anadolu'da bulunan Bar-Rakkab Steli ve Aslantaş yazıtı Eski Aramice dil özelliklerinin en iyi yansıtıldığı kayıtlara örnek olmuştur.³⁰³

Arami sözcüğü ile ilk olarak, Akad Kralı Naramsin'nin (MÖ 2259-2223) hükümdarlık dönemine ait bir kayıta karşılaşılmıştır.³⁰⁴ Anlam olarak Babilce *arammu* ve Arapça *arim* “baraj” sözcüğüyle ilişkili olarak değerlendirilmiştir.³⁰⁵

Aramiler'in Orta Fırat ve Hanigalbat bölgesinde yerleşik yaşama geçmeden önce MÖ 2. Binyılın başlarında Suriye'nin kuzeyinde göçebe kabileler şeklinde yaşadıkları bilinmektedir.³⁰⁶ Yaklaşık olarak MÖ 1200 yılından itibaren göç dalgalarıyla Anadolu'da değişen güç dengeleri ve siyasi yapılanma ile yerel krallıkların ön plana çıktığı bir dönem yaşanmıştır. Anadolu'nun güneyinde Luvili, Hurrili, Mitannili ve Hititli halklar baskın bir kültürel çerçeve çizerken, Aramiler onlarla aynı coğrafyayı paylaşmış ve kendi kültürlerinden izlerle birlikte siyasi bir yapılanma içerisinde olmuşlardır. Aramiler'in kabile anlayışı onların bu coğrafyada siyasi birlik oluşturmalarını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda genel hatlarıyla Niğde, Kayseri, Nevşehir civarında Bēt-Burutaş, Diyarbakır ve çevresini içine alan bir alanda Bēt- Zamani, Gaziantep Zincirli ilçesinde kurulan Sam'al, Türkiye-Suriye sınırında günümüz Tell Halaf'ı merkez edinmiş olan Bēt- Bahiani adlı krallıkları kurmuşlardır. Geç Hitit Krallıkları'ndan biri olan Patina Krallığı da bir müddet sonra Aramili Krallar tarafından yönetilmesiyle Asur kayıtlarına Unqi ismiyle anılmış ve bu haliyle Arami Krallığı olarak değerlendirilmiştir. Bunun dışında Bēt Adini ve Bēt Agusi Suriye'nin kuzeyinde kurulan Arami krallıkları olmuştur.³⁰⁷ Kurulan bu

³⁰⁰ Kuhrt, 2013b, s.15.

³⁰¹ Edward M.Cook, Aramaic Language and Literature “*The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed.: Erich Meyers), Vol. I, Oxford University Press 1997, ss.178–187, s.178.

³⁰² Florioti, a.g.m. , s.24.

³⁰³ Nurgül Yıldırım, “Demir Çağı Kent Devletleri Döneminde Sam'al Ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvice Ve Sam'alca Kayıtlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol.10, 2018, s.168.

³⁰⁴ “A-ra-me^{ki}” bkz. Yıldırım, 2016a, s.124.

³⁰⁵ Arami kelimesinin etimolojisi için bkz. Edward Lipinski, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Analecta, Leuven Peeters 2000, ss.30-32, s.51-54.

³⁰⁶ Yıldırım, 2016a, s.123.

³⁰⁷ Nicholas J. Postgate, “Neo-Assyrian royal grants and decrees: Addenda and corrigenda”, *Orientalia Nova Series*, 42, 1973, ss. 441-444.

krallıkların MÖ 7. yüzyıldan itibaren tamamen Asur himayesine girdikleri görülmüştür.

Arami Krallıkları'nın aydınlatılmasında Aramca kaynaklar dışında Yeni Asur Dönemi krallarının askeri sefer kayıtlarına ilişkin belgeler önemli yer teşkil etmiştir. Yeni Asur Kralları Aramiler'in yaşadığı coğrafya için kayıtlarda “^{KUR}ar-ma-a-ia” şeklinde bir isimlendirme kullanmışlardır.³⁰⁸ Bu kayıtlardan Asur Kral Yıllıklarında ilk olarak I.Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) dönemine ait belgelerde Aramiler'den şu ifadelerle bahsedilmiştir:

*“Yılda iki kere, toplamda 28 defa Aḫlamū-Aramileri'ni (KurAḫ-la-me-e KurAr-ma-a-iameš) takip etmek için Fırat'ı geçtim. Onları Amurru ülkesi Tadmor'dan, Suhu ülkesi Anat'tan ve Karduniaş'ın (Babilonya) Rapiku kenti kadar uzakta yendim. Ganimetlerini ve mallarını şehrim Asur'a getirdim.”*³⁰⁹

Aramiler'le ilgili olarak bir diğer Asur Yıllığı II. Aşurnasirpal dönemine tarihlenmiş ve bu kayıttan Aramiler'in Nairi topraklarına gerçekleştirmiş olduğu işgal hareketinden “*Aramilerce zapt edilen Nairi toprakları...*”³¹⁰ ifadesiyle bahsedilmiştir.

Aramiler Anadolu'da pek çok yerde elde ettikleri başarılarını Karkamış'ta gerçekleştirememişlerdir. Bunun nedeni olarak bu bölgedeki Hurrili ve Hititli nüfusun çoğunlukta olması olarak değerlendirilmiştir.

6.2. Anadolu'daki Arami Krallıkları ve Bu Krallıklara İlişkin Kayıtlar

6.2.1. Bēt-Burutaş

Anadolu'da kurulan Arami Krallıkları içerisinde en batıda yer alan krallık Bēt Burutaş'tur. Bēt Burutaş, Tabal Krallığının bulunduğu bölge³¹¹ içerisinde daha çok kuzeye konumlandırılmış olup kabaca Niğde, Kayseri, Nevşehir kentlerini kapsayan coğrafyayı tanımlamada kullanılmıştır.

³⁰⁸ RIMA III, s.43.

³⁰⁹ Lipinski, a.g.e. , s.35-36: Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, “Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler” *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13, Aralık 2013, ss.31-55, s.42: Bülbül, a.g.m. , s.409.

³¹⁰ Yıldırım ve Pekşen, a.g.m. , s.42.

³¹¹ J. N. Postgate, “Assyrian Texts and Fragments”, *Iraq*, vol 35, 1973, ss.13-36, s.30-31

Bu krallık hakkındaki ilk bilgilere Yeni Asur Dönemi krallarından II. Sargon dönemine ait yıllıklerde rastlanılmıştır. Bu kayıtlarda Tabal'ın tanımladığı coğrafi bölge için Bēt Burutaş adı da kullanılmaya başlamıştır.³¹² Anlaşıldığı üzere Tabal coğrafyası içerisinde daha çok kuzeye konumlandırılan Bēt Burutaş'ın³¹³ II. Sargon döneminde Tabal Kralı Ambaris (MÖ 721-713) ile yapılan bir anlaşma sonrası aynı coğrafyada kurulmuş³¹⁴ ve bu krallık bir Arami kabilesi tarafından yönetilmiştir. Aynı dönemde Asur Kralı II. Sargon'un bölgede hâkimiyet kurmasıyla Bēt Brutaş sırasıyla Hulli, Ambaris ve Warpalawa isimli yöneticiler tarafından idare edilmiştir.³¹⁵

Hakkındaki bilgiler II. Sargon dönemi ile kısıtlı kalan Bēt Burutaş krallığı bir müddet sonra Asur egemenliği altında kalması dolayısıyla Arami özelliklerini diğer Arami krallıklarına göre yeterince gösteremediği gözlemlenmiştir.

6.2.2. Sam'al/Yu'addi

Gaziantep'e bağlı Islahiye ilçesinin Zincirli köyüne konumlandırılan Sam'al/Yu'addi Krallığı,³¹⁶ Arami etkisinin en çok görüldüğü kentlerden biri olarak değerlendirilmiştir (Harita 6). Bu krallıkla ilgili bilgi sağlayan ilk arkeolojik kazı 1888 yılında F.V.Luschan'ın başkanlığında gerçekleştirilmiş olup 1902 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir. Bu kazılarda yuvarlak bir plana sahip olduğu anlaşılan kentin surları saray ve kalesi dışında pek çok yazıt, kabartma ve steller ortaya çıkarılmıştır³¹⁷ (Resim 14, Resim 15, Resim 16). MÖ 920 yılında Gabbar adında bir Arami Kralı burayı almış ve Bēt Gabbar olarak adlandırmıştır.³¹⁸ Bu krallığın Til Barsip (Tel Ahmar) ve Hadatu (Arslantaş) iki önemli merkezini oluşturmuştur. Bir müddet Karkamış krallığı himayesinde varlık sürdüren Sam'al yaklaşık olarak MÖ

³¹² Yiğit, a.g.m. , s.183.

³¹³ S. Yücel Şenyurt - Atakan Akçay, "Topada Yazıtına Farklı Bir Bakış: Geç Hitit Döneminde Orta Anadolu'da Güç Dengeleri", *TÜBA-AR*, 2018, ss.95-117, s.103.

³¹⁴ Yıldırım, 2016a, s.125.

³¹⁵ Şenyurt, a.g.m. , s.103.

³¹⁶ Lipinski, a.g.e. , s.235.

³¹⁷ Tell Halaf kazısı için bkz. F. Von Luschan, *Ausgrabungen in Sendschirli I: Ausgeführt und Herausgegeben im Auftrage des Orient-Comites Zu Berlin I Einleitung Und Inschriften*, Mit Einer Karte Und 8 Tafeln Berlin, 1893.

³¹⁸ Nurgül Yıldırım, "Demir Çağı Kent Devletleri Döneminde Sam'al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvce ve Sam'alca Kayıtlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 10, 2018, ss.163-178, s.166.

900-713 yılları arasında bağımsız bir yapıya ulaşmıştır.³¹⁹ Sam'al hakkındaki bilgilere Aramice kayıtların dışında Asur yıllıkları tarafından ulaşılmıştır.

Sam'al adı Asur çivi yazılı kayıtlarda ilk olarak III. Šalmanasar'ın kaydettirdiği bir Anadolu seferinde geçtiği görülmüştür.³²⁰ Kayıttan anlaşıldığı üzere Sam'al yönetiminde Hayyān adında bir kral bulunmaktadır. III. Tiglat-Pileser dönemine Sam'al'in yeni kralı II. Panamuwa olarak kaydedilmiş ve bu dönemde Sam'al Asur'a bağlanmıştır. Panamuwa'dan sonra Sam'al kralı Bar-Raqqāb olarak görülmektedir.

II. Sargon dönemine gelindiğinde Bar-Raqqāb yerine Asurlu bir yönetici getirilmiştir. Asarhaddon döneminde yine Sam'al hakkında bilgiler elde edilirken MÖ 681-669 yıllarında krallığın Asurlu valiler tarafından yönetilmeye devam ettiği gözlemlenmiştir. Bēt Gabbar bölgesi için oluşturulabilecek kral listesi şu şekildedir:

“900-880	<i>Gabbar</i>
880-870	<i>Bānihu (mBa-ni-ú)</i>
870-850	<i>Hayyān</i>
850-840	<i>Ša-īl</i>
840-810	<i>Kilamuwa</i>
810-790	<i>Qarli</i>
790-750	<i>Panamuwa I</i>
750-745	<i>Bar-Šūr</i>
740-733	<i>Panamuwa II</i>
733-713/1	<i>Bar-Raqqāb</i> ” ³²¹

6.2.3. Unqi

Geç Hitit Krallıkları'ndan biri olan ve günümüz Hatay iline konumlandırılan Patina Krallığı, Aramili krallar tarafından idare edilmeye başlamasıyla Yeni Asur

³¹⁹ Yıldırım, 2018, s.166.

³²⁰ RIMA III, no. (53'-64'a), s.9.

³²¹ Yıldırım, 2016a, s.127-128.

kayıtlarında Unqi olarak adlandırıldığı görülmektedir. III. Adad-Nirari döneminde Patina ismi tamamen kullanımdan kalkmış ve bu haliyle Arami Krallığı olarak değerlendirilmiştir.

Asur yıllıklar sayesinde hakkında veri sağlanan Unqi, ilk olarak III. Tiglat-Pileser dönemine bir sefer kaydında yer almış ve bu kayda göre MÖ 738 yılında Urartular üzerine gerçekleştirilen bir seferde Unqi'ye hâkim olunmuş, ardından bölgede olası isyanları önlemek amacıyla dört ayrı yapıya bölerek yönetilmiştir.³²² Bu dönemde III. Tilat Pileser'in çağdaşı olan Unqi kralı Tutammu'nun Asur'a bağlılık yeminini bozması nedeniyle bölgeye bir sefer düzenlenip Kunulua ele geçirilmiştir.³²³ III. Tiglat Pileser dönemine ait kayıtlarda Unqi'ye atadığı yöneticilerin adlarını kaydettirmemesi bu bölge için net bir kral listesi oluşturulamamasına sebep olmuştur

III. Tiglat Pileser'den sonra II. Sargon dönemine ait bir kayıta Unqi adının geçtiği görülmüştür. Bu dönemde Unqi tamamen Asur hâkimiyetine girmiştir. Bu krallık hakkında son derece kısıtlı olan bilgiler doğrultusunda ulaşılan yönetici isimleri şu şekildedir:

“830 Surri

829 Sassi

740 Tutammu³²⁴

6.2.4. Bēt Bahiani / Guzana

Bēt-Bahiani Krallığı merkezi Guzana günümüz Tel Halaf³²⁵ olup Türkiye Suriye sınırında yer almıştır. Bölge kimi zaman başkentin ismiyle kimi zaman kurucusunun adıyla Bēt Bahiani olarak adlandırılmıştır. Bu bölgeye Aramilerin hangi tarihte yerleştiği tam olarak bilinmemektedir. İlk olarak Yeni Asur Krallarından II. Adad-Nirari dönemine ait yıllıklarda Bēt Bahiani adının geçtiği görülmektedir.

³²² Bu yapılar Unqi, Santal, Yaudi ve Patin olarak bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, 2016c, s. 710.

³²³ Yıldırım, 2016a, s.128.

³²⁴ Yıldırım, 2016a, s.129.

³²⁵ B.M.Openheim tarafından gerçekleştirilen Tell Halaf kazıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B.M. von Openheim, *Tell Halaf A New Culture Oldest Mesopotamia* (Çev.: Gerald Wheeler), G.P Putnam's Sons. London and New York 1931.

³²⁶Belgede Bēt Bahiani kralı Abi-Salāmu’nu haraca bağladığını³²⁷ şu sözlerle kaydetmiştir:

*“Habur Nehrini geçtim ve Bēt-Bahiyani adam Abi-salamu’nun ele geçirdiği Guzanu kentine yürüdüm.”*³²⁸

II. Aşurnasirpal döneminde bir belgede Karkamış’a yapılan bir sefer sonrasında Bēt Bahiani’ye girip kralı Sassu-nuri’den çeşitli şekide haraç alındığı kaydedilmiştir.³²⁹

III. Šalmanassar’ın hükümdarlığının ilk yıllarına tarihlendirilen bir yıllıkta, Asur kralı Urartu’ya gerçekleştirdiği bir sefer dönüşünde Bēt Bahiani kralı Asu’dan haraç aldığını şu şekilde kayda geçirmiştir:

*“Denizden dönüşümde Guzanalı Asu’nun at, sığır, koyun, şarap, iki hörgüçlü iki deveden oluşan haracını kabul ettim, onları şehrim Asur’a taşıdım”*³³⁰

II. Sargon dönemi öncesine ait verilerde Bēt Bahiai’nin Asur’a ödemesi gereken vergiler konusunda yaşanan bir sıkıntıdan kaynaklı isyan çıktığı kaydedilmiştir.³³¹ Eponim listelerine³³² göre bu dönemde Guzana’nın başında Bēl-Harran-bēli-uşur adında bir yönetici bulunduğu kaydedilmiştir.³³³ Bēt Bahiani hakkında Asur Kral Yıllıklarında son olarak II Sargon dönemine ait kayıtlar bilgi vermektedir. Bu dönemde II. Sargon’un çağdaşı Bēt Bahiani kralı Mutakkil-Asur adında bir yönetici olarak kaydedilmiştir. Bēt Bahiani Krallığı da diğer Arami Krallıkları gibi yaklaşık olarak MÖ 7.yüzyıldan itibaren bütünüyle Asur’a bağlanmıştır. Bēt Bahiani Kralları şu şekilde sıralanmıştır:

“894 Abi-Salamu

Sassu

³²⁶ Miklós Kerekes,” The Early Neo-Assyrian Provincial Army Of Gūzāna” *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2017, ss. 37-76, s.39.

³²⁷ A.R.Millard - P.Bordreuil, “A Statue from Syria with Assyrian and Aramaic Inscriptions”, *The Biblical Archaeologist*, Vol.45, no.3, 1982, 135-141, s.136.

³²⁸ RIMA II, no.97-104 s.153: Florioti, a.g.m. , s.29.

³²⁹ RIMA II, no.ii 19b-23a, s.203: Florioti, a.g.m. , s.30.

³³⁰ Florioti, a.g.m. , s.31.

³³¹ Yıldırım, 2016a, s.130.

³³² Eponim Listeleri için bkz. A.Millard, *State Archives of Assyria Studies The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, Vol. 2, Helsinki 1994.

³³³ Kirk Grayson, “Assyrian Officials and Power in the Ninth and the Eighty Centuries”, *SAAB VII/1*, Toronto 1993, ss.19-52, s. 28.

Asu

763 Bur-Sagale

727 Bēl-Harran-bēli-uşur

706 Mutakkil-Aşşur”

6.2.5. Bēt Zamani

Anadolu’da kurulan Arami Krallıkları’ndan bir diğer Bēt Zamani Krallığı, Diyarbakır ve çevresini içine alan bir bölgeye lokalize edilmiş olup başkent Amedi, günümüz Diyarbakır olarak belirlenmiştir (Harita 7) .³³⁴

Anadolu’da Aramiler’in kurduğu en kuzeydeki krallık olarak belirlenen Bēt Zamani Krallığı Asur kayıtlarında ilk olarak II. Tukulti-ninurta (890–884) döneminde rastlanılmıştır.³³⁵ II. Tukulti-ninurta dönemine ait bir belgede kaydedildiği üzere MÖ 866 yılında gerçekleştirilen bir sefer sonrası bu krallık, Asur’a bağlı bir yapıya dönüştürülmüştür.³³⁶ Bu sefere ait yıllıkta geçen ilgili kısım şu şekildedir:

“Kaşiyari Dağına geçtim. Bīt-Zamāni’li adam Ammeba-ilī’ye âit Patiskun kentine yaklaştım, çevresindeki iki şehri yıktım. Bīt-Zamāni’li adam Ammeba-ilī’ye karşı merhametli davrandım”³³⁷

II. Tukulti Ninurta’dan sonra II. Aşurnasirpal dönemine Bēt Zamani ile ilgili bilgiler devam etmektedir. Arami Krallıkları arasında Asur’un en önemli düşmanı olarak görülen Bēt Zamani Krallığı bir isyan çıkarmıştır.³³⁸ Bu dönemde Kurk Monoliti’nde Bēt Zamanili Amme-baili’nin yaşanan bu isyan sonucu öldürüldüğü, Asur kralı da ölen kralın öcünü almak amacıyla girişimlerde bulunduğu kaydedilmiştir.³³⁹ Başka bir kayıta ise Amedi yakınlarında Bēt Zamani denetimindeki Sinabu ve Tidu isimli kaleler tahliye edilerek yerlerine Asurlu insanlar getirildiği belgelerde yer almıştır.³⁴⁰

³³⁴ Jeffrey Szuchman, “Bīt-Zamani and Assyria”, *Syria*, S.86, 2009. s. 56.

³³⁵ RIMA II, no. 11-29, s.171-172: Yıldırım, 2012, s.3.

³³⁶ Yıldırım, 2012, s.3.

³³⁷ RIMA II, no.11-29, s.171-172

³³⁸ Baş, a.g.e. , s.19.

³³⁹ RIMA II, no. ii 118b-125a, s.211.

³⁴⁰ RIMA II, no. 85b-97, s.261.

Yeni Asur Dönemi krallarından konuyla ilgili bilgiler, III. Šalmanassar döneminde de devam etmiştir. III. Šalmanassar hükümdarlığının ilk yıllarına ilişkin bu kayıtlarda ilk Anadolu seferinde Bēt Zamani kentini ele geçirdiğinden bahsetmiştir. Asur Kral Yıllıklarında son olarak V. Šamši-Adad (MÖ 823-811) döneminde bu krallığa ait kayıtlarda Amedi ismi geçerken bu dönemden sonra Eponim listelerinde Bēt Zamani'ye ait bilgilere rastlanılmıştır.³⁴¹ Edinilen bilgiler doğrultusunda Bu krallık için oluşturulabilecek kral listesi şu şekildedir:

“886 *Am-me-ba/pa-a'-li/la*

879 *Îlāni*

847 *Bur-Ramman*

799 *Marduk-išmeani*

768 *Aplaia*

762 *Tāb-bēl*

726 *Marduk-bēl-usur*

? *Liphur-bēl*

712 *Šarru-ēmurani*

705 *Našur-bēl (LÚ.GAR.KUR URUa-me-di)*

? *Aššur-bahianni ([mdA]N.ŠÁR-ba-hi!-an-ni [LÚEN].NAM šá URU É-za-am-ma-nu)*

? *Biadi-il (mba-a-a-te-DINGIR [LÚ]EN.NAM a-mi-di)*

? *Bēl-iqbi (EN-iqbi) ”³⁴²*

³⁴¹ Yıldırım, 2016a, s.131.

³⁴² Yıldırım, 2016a, s.132; Yıldırım, 2012, s.5-6.

SONUÇ

Anadolu için Erken Demir Çağı'nın başlangıcı oldukça büyük bir göç dalgası ve bu dalganın siyasi ve sosyo-kültürel etkileriyle şekillendirdiği bir dönemi temsil etmiştir. Neredeyse tüm Doğu Akdeniz'de ve Yunanistan'da ciddi tahribatlara, Mısır'ın güç kaybetmesine, Mitanni ve III. Babil Devleti'nin son bulmasına neden olan Deniz Kavimleri Göçleriyle birlikte en çok sarsılan bölgelerden biri de Anadolu olmuştur. Göçlerle birlikte Geç Tunç Çağı geride bırakılarak Erken Demir Çağı'na girilmiş, sosyal, kültürel, ekonomik ve idari düzen geçmişin bir takım izlerini taşısa da büyük değişimlere uğramıştır. Bu noktada Anadolu'nun siyasi görünümüne bakıldığında son dönemlerinde iç sıkıntılarla savaşıyan Hitit Devleti'nin bu büyük kitle hareketi karşısında varlığını koruyamadığı ve yeni düzende Anadolu'da Hitit otoritesinin merkezi siyasi güç olma açısından ortadan kalktığı görülmüştür.

Göçler sonrasında uzun bir müddet Anadolu'da yazılı kaynakların sustuğu karanlık bir döneme girilmiştir. Bu dönem Anadolu dışı kaynaklardan aydınlatılmaya çalışılsa da yetersiz kalmıştır. Deniz Kavimlerinin kimlikleri ve onların göç rotalarıyla ilgili Mısır hiyeroglif kayıtlar, Akad ve Hitit çivi yazılı kayıtlar öncelikli kaynakları oluşturmuştur. Dönemin neredeyse tüm geçerli yazı sistemleri tarafından kaydedilmiş olmaları Deniz Kavimlerinin ve onların yarattığı büyük kitle hareketinin etkinlik sahasının genişliğinin en önemli göstergelerinden biri olmuştur.

Karanlık Çağ sonrasında Orta Anadolu'da çiviyazısı kullanımı tamamen ortadan kalkmış olarak görülmektedir. Bu durum göçle birlikte gelen halkın kültür seviyelerinin düşük olduğu yönündeki düşünceleri diplomasi dilinden uzak olmaları açısından desteklerken, sonraki dönemde çoğunlukla kayıtlarında hiyeroglif yazıyı kullandıklarını ortaya çıkarması açısından ayrıca önemli görülmüştür.

Deniz Kavimleri Göçleri için olumlu bir çıkarım olarak, deniz yollarının önem kazanması ve ticaretin daha geniş alanlarda yayılmasına zemin hazırlaması gösterilebilir. Ayrıca demirin yaygınlaşmaya başlamasıyla ve bu doğrultuda ilerleyen gemi yapımı tekniği, gelişen ticaret hacminde önemli bir rol oynamıştır. Demirin yaygınlaşmasıyla silah yapımı artmış ve güç dengeleri demiri kullanan toplumların lehine olacak şekilde değişmeye başlamıştır. Deniz Kavimleri göçünün en büyük kazanımı, uzun vadede Asur Devleti adına olmuştur. Mezopotamya'nın göçlerden

etkilenmemiş olması ve Asur Devleti'nin yaşanan kaos ortamından yararlanması, dönemin en güçlü otoritesi olmasını sağlamıştır.

Deniz Kavimleri Göçleri ardından altın çağını yaşamaya hazırlanan Asur Devleti, Anadolu'nun doğusunda yer alan, stratejik konuma ve zengin öz kaynaklara sahip yerel krallıklar üzerine sayısız sefer düzenlemiştir. Bu dönemde Asur ilerleyişine karşı doğuda Urartu ve yerel krallıklar koalisyon oluşturmaya başlamışlardır. Bu dönemde hem Anadolu hem Asur ilerleyişi için yeni bir problem olarak, Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Sami kökenli Aramiler olmuştur. Aramiler, MÖ 11. ve 9. yüzyıllar arasında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yayılmaya ve bir müddet sonra yerleştikleri coğrafyada yönetici sınıfı oluşturmaya başlamışlardır. Bu coğrafyada yerel krallıklar kuran Aramiler kimi zaman Asur için önemli bir tehdit unsuru oluştursa da MÖ 7. yüzyıldan itibaren tamamen Asur'a bağlandıkları görülmüştür.

Ön Asya Tarihinde Yakındoğu'da köklü değişimlere sebep olan bu göçler sonrasında Hitit, Mısır gibi güçlü otoritelerin varlığı yerini küçük krallıklara bıraktığı, sosyal ve kültürel anlamda çeşitliliğin arttığı, ticaret ağlarının gelişmeye başladığı saptanmıştır. Bu dönemde Doğu Akdeniz ticaretinde etkin güç olan Mısır'ın etkinliğini yitirmesiyle Fenikeliler deniz ticaretinde hâkimiyeti ele almıştır.

Genel bir ifadeyle dönemin siyasi ortamını netleştirmek adına güçlü bir otorite olan Mısır'ın göçle gelen Deniz Kavimleri ile sarsılıp güç kaybettiği, Yeni Asur Devleti'nin ise göçle gelen Arami tehdidiyle karşılaşması ve bir müddet Anadolu'daki ilerleyişine ara vermesi bu göçlerin yalnızca Anadolu özelinde değil, o dönemin önemli coğrafyaları üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Göç ve beraberinde getirdiği siyasi ve sosyal değişim gerek Deniz Kavimleri Göçü, gerekse de Arami Göçleriyle Anadolu özelinde belirli siyasi unsurların yıkılmasına ve var olan geleneksel sosyo-kültürel yapının değişimine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbas, Mohamed Raafat (2017). “A Survey of the Military Role of the Sherden Warriors in the Egyptian Army during the Ramesside Period” *ENIM*, S.10, ss. 7-23.
- Adalı, Selim Ferruh (2018). “Yeni Asur Krallığı’nın Orta Anadolu’ya İlgisi; Melid Tabal Frig ve Lidya İlişkileri”, *Asurlular: Dicle’den Toroslara Tanrı Asur’un Krallığı*, Yapı Kredi Yayınları, ss.276-297.
- Akçadağ, Göknur (2016). “Malatya Şehir Adı Ve Şehrin Tarihi Süreçleri”, *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, S. 9, ss.185-206.
- Aktüre, Sevgi (2003). *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aktüre, Sevgi (2004). *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akurgal, Ekrem (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK, 2005
- Alparslan, Metin (2005). “Gurgum Krallığı”, *Arkeo Atlas*, S. 4, ss.15-19.
- Alparslan, Meltem Doğan (2009). “Geç Hitit Devletleri”, *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Alp, Sedat (2005). *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara: TÜBİTAK.
- Akçay, Atakan (2014). “Tabal Ülkesi’nin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 29, ss.37-58.
- Aydingün, Haldun (2014). *Uygar Dünya’nın İlk Yıkılışı M.Ö. 1200*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ayyıldız, Sedef (2007). *Hitit Metinlerinde Alaşiya Ülkesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barnett, R.D. (2008). “Urartu”, *The Cambridge Ancient History Volume III Part I The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World*,

Tenth to Eighth Centuries B.C. , (Ed.: John Boardman vd.), Cambridge University Press, Cambridge, ss.314-363.

Bengi, Yiğit Değer (2010). *Yazılı Belgeler Işığında Assur Geç-Hitit İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Breasted, James Hanry (1906a). *Ancient Records of Egypt: Historical Documents From the Earliest Times to the Persian Conquest*, Volum IV, University of Chicago Press.

Breasted, James Hanry, (1906b). *Ancient Record of Egypt: Historical Documents From the Earliest Times to Persian Conquest*, Vol III, The University of University of Chicago Press.

Bryce, Trevor (2005). *The Kingdom of the Hittite*, Oxford University Press.

Bryce Trevor, (2009). *The Roudledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia; The Near East From the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, New York: Roudledge.

Bülbül, Cemil (2014). “Aramiler”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 19, ss. 405-42.

Carpenter, Rhys (1966). *Discontinuity in Greek Civilization*, Cambridge University Press.

Ceylan, Alpaslan - Kozbe, Gülriz vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri TAY 6 Demir b*, İstanbul: Ege Yayınları.

Ceylan, Alparslan – Uyanık, Hatice (2012). “Kaşkalar ve Tokat’ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü”, *Gaziosman Paşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu* Cilt 1, ss.71-83.

Cifola, Barbara (1991). “The Terminology of Ramses III’s Historical Records, with a Formal Analyses of the War Scenes”. *Orientalia*, Volume 60, ss.9-57.

Cifola, Barbara (1998). “Ramses III and the Sea Peoples: A Structural Analysis of the Medinet Habu Inscriptions”, *Orientalia*, Volume 57, ss. 275-306.

- Childe, V. Gordon (2009). *Tarihte Neler Oldu*, (Çev.: Alaeddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul Kırmızı Yayınları.
- Cline, Eric H. - O'Connor David (2003). "The Mystery of the Sea Peoples", *Mysterious Lands (Encounters with Ancient Egypt)* London: UCL Press.
- Cline, Eric H. (2014). *1177 B.C. The Year Civilization Collapsed*, New Jersey: Princeton University Press.
- Cook, Edward M. (1997). "Aramaic Language and Literature " *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed.: Erich Meyers), Volume 1, Oxford University Press, ss.178–187.
- Çapar, Ömer (1987). "Ege Göçleri Sonrası Batı Anadolu" *Anadolu Demir Çağları*, (Ed.: Altan Çilingiroğlu), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, ss.13-34.
- Çilingiroğlu, A. Altan (1977). "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul ss. 235-270.
- Darga, Mühibbe (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Yayınları.
- Dezsö, Tamás (2018). "Assyrian Campaigns to Anatolia", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Assur'un Krallığı*, (Ed.: Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul: Yapı kredi Yayınları, ss.128-159.
- Dinç, Senem (2010). *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Kent Birlikleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dönmez, Şevket (2016). "Demir Çağında Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Aktüel Arkeoloji*, S. 54, ss. 776-84.
- Dönmez, Şevket (2018). "Varlığı Tartışmalı Beyköy Hiyeroglifi", *Tarih*, S. 48, ss.72-75.
- Duymuş, Hande (2011). *Asur Devleti'nin Dış Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Duymuş, Hande (2011). “Asur Kaynaklarına Göre Demir Çağı’nda Tabal Krallığı” *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 2, S. 3, ss.34-46.
- Drews, Robert (2014). *Tunç Çağı’nın Sonu*, (Çev.: Tolga Ersoy ve Gürkan Ergin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Edgerton, William F. ve Wilson, John A. (1935). *Historical Records of Ramses III, The Texts in Medinet Habu, Volumes I and II*, Translated with Explanatory Notes. Chicago.
- Florioti, Hande Duymuş (2012). “Yeni Asur Dönemi Yazılı Kaynaklarında Bit-Bahiyani Arami Krallığı”, *Tarih Okulu*, S.12, s. 28-34.
- Genz, Hermann (2011). “The Iron Age in Central Anatolia,” (Ed.: Gocha. R. Tsetskhladze), *Greece, Anatolia, the Black Sea and Europe in the 1st Millennium BC. Colloquia Antiqua 1*, Peeters Leuven – Paris – Walpole, ss. 331- 368
- Gilboa, Ayelet (2005). “Sea Peoples and Phoenicians Along the Southern Phoenician Coast-A Reconciliation: An Interpretation of Sikila (SKL) Material Culture”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, S.337, ss.47-78.
- Gökçek, L.Gürkan (2005). “Kahramanmaraş’ta Bulunmuş İki Yeni Asurca Tablet”, *Archium Anatolicum*, S.8/1, ss.47-57.
- Gökçek, L.Gürkan (2015). *Asurlular*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Gökçek, L. Gürkan ve Abacı, Oğuz (2019). *Anadolu’nun Eskiçağ Tarihi*, İstanbul: Değişim Yayınları.
- Grayson, Kirk (1993). “Assyrian Officials and Power in the Ninth and the Eighty Centuries”, *SAAB*, S.VII/1, Toronto, ss.19-52.
- Grayson, A. Kirk (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 2), (RIMA)*, Torontı Buffalo and London: University of Toronto Press.

- Grayson, A. Kirk (1996). *Assyrian Rulers Of The Early First Millennium BC II (858-745 BC) (The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Volume 3), (RIMA)*, Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- Günbattı, Cahit (1997). “Kultepe’den Akadlı Sargon’a ait Bir Tablett.”, *Archium Anatolicum*, S. 3, Anakara, ss.131-155.
- Günbattı, Cahit (2017). “ Kultepe Kaniş: Anadolu’da İlk Yazı İlk Belgeler”, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları Tarih Dizisi.
- Güterbock Hans G. (1967). “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”, *Journal of Near Eastern Studies*, Volume 26, No. 21, 1967, ss. 73-81,
- Halpern, Baruch (2006-2007). “The Sea Peoples and İdentitiy”, *Scripta Medditerranea* Volume 27-28, ss.15-32.
- Herodotos, (1973). *Herodot Tarihi I*, (Çev.: Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Homerios, (2008). *İlyada*, İstanbul: Can Yayın.
- Harmanşah, Ömür (2018). “Karşılaşmalar Etkileşimler ve Ortak Bir Kültürel Alan: Assur İmparatorluğu ve Demir Çağı Suriye-Hitit Devletleri”, *Assurlular: Dicle’den Toroslar’a Assur’un Krallığı*, (Ed.:Kemalettin Koroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss.256-275.
- Harrison, Timothy P. (2010). “Tayinat Höyüğü Arkeoloji Projesi”, *Hatay*, S.32. (Çev. Hatice Pamir), ss.36-37.
- Harrison, Timothy P. (2010). “Yakın Doğu Arkeolojisi/Geç Hitit Krallığı – Patina KrallığınınBaşkenti: Tell Tayinat” , *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 16, ss.78-85
- Hawkins, J.David (2002). “Büyük İmparatorluğun Mirasçıları I ” *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, (Ed.: Wenzel Jacob), Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik, ss.506-511.
- Hawkins, J.David (2002). “Büyük İmparatorluğun Mirasçıları II ” *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, (Ed.: Wenzel Jacob), Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik, ss.410-413.

- Kaya, Mehmet Ali (2016). *Ege ve Eski Yunan Tarihi I Tarih Öncesi Çağlardan Klasik Çağlara Kadar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kerekes, Miklós (2017). ” The Early Neo-Assyrian Provincial Army Of Güzāna” *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, ss. 37-76.
- Kınal, Früzan (1943). “Amarna Çağında Mısır’ın Önasya Münasebetleri” *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, Cilt 2 S.1, ss.99-106.
- Kınal, Früzan (1958). Kargamış Şehrî Tarihi Hakkında, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi* Cilt 16, S. 3-4, ss.69-77.
- Killebrew, Ann E. - Lehmann, Gunnar (2013). “The World of the Philistines and Other Sea Peoples”, *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology*, Atlanta: Society of Biblical Literature, ss.1-17.
- Kısakürek, Esmen Evin - Kısakürek Arda (2009). *Bizimkiler Devletler M.Ö. 1800-560 Anadolu Merkezli Dünya Tarihi*, İstanbul.
- Konyar, Erkan (2008). “ MÖ I. Binyılda Kahramanmaraş Gurgum Krallığı”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S.180, ss.60-66.
- Konyar, Erkan (2010). “İlk Tunç Çağı’ndan Orta Demir Çağı’na Kahramanmaraş”, *Dağların Gazeli Maraş*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 125-155
- Köroğlu, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kuhrt, Amelie (2013a). *Eski Çağ’da Yakındoğu M.Ö. 3000-330*, Cilt 1, (Çev: Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuhrt, Amelie (2013b). *Eski Çağ’da Yakındoğu M.Ö. 3000-330*, Cilt 2, (Çev.:Dilek Şendil) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurt, Mehmet, (2008). “Que Ülkesi Ve Yeni Asur Devleti’nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, S. 3, ss.117-134.
- Kurt, Mehmet (2009a) “Kilikya’da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2009, ss. 327-337.

- Kurt, Mehmet (2009b). “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı Ve Doğu Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası” *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Cilt 8, S.1, ss.1-14.
- Kurt, Mehmet (2009c). “Sanherip Dönemi Kilikya İsyanları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, S. 46, ss.189-203.
- Kurt, Mehmet (2010). “II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 29 S. 48, 2010 ss.69-88.
- Landsberger, Benno (1942). “Ras Şamra’da Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Çev.: Şükrü Akkaya), Cilt 1, S.1.
- Leichty, Erle (2011). *The Royal Inscriptions Of The Neo-Assyrian Period Vol. 4, The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria 680–669 BC, (RINAP)*, Winona Lake, Indiana Eisenbrauns.
- Lipinski, Edward (2000). *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*, Orientalia Analecta, Leuven, Peeters.
- Luckenbill, David Daniel (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I, (ARAB)* Chicago: The University of Chicago Press.
- Luckenbill, Daniel David (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, (ARAB)* Chicago: The University of Chicago Press.
- Luschan, F. Von (1893). *Ausgrabungen in Sendschirli I: Ausgeführt und Herausgegeben im Auftrage I- des Orient-Comites Zu Berlin I Einleitung Und Inschriften, Mit Einer Karte Und 8 Tafeln* Berlin.
- Manassa, Colleen (2013). *Imagining the Past: Historical Fiction in New Kingdom Egypt*, Oxford University Press.
- Marchetti, Nicolò (2016). “ Karkamış: Anadolu, Suriye Ve Mezopotamya’nın Kapısı”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 50, ss.44-56.

- Maspero, Gaston (1875). *Histoire Ancienne des Peuples de L'orient*, Paris: Librairie Hachette et Cie.
- Maspero, Gaston (1896). *The Struggle of the Nations, Egypt, Syria and Assyria*, (Ed.: A.H. Sayce), (Çev.: M. L. Mc Clure), London: Society For Promoting Christian Knowledge.
- Melchert, H. Craig (2011). *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Memiş, Ekrem (2009). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Meyer, Eduard (1928). *Geschichte des Alterthums*, C. 2/1, Stuttgart and Berlin: Cotta.
- Millard, A R. - Bordreuil P (1982). "A Statue from Syria with Assyrian and Aramaic Inscriptions", *The Biblical Archaeologist*, Vol.45, No.3, ss. 135-141.
- Millard, A. (1994). *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC*, *State Archives of Assyria Studies*, Volume II, Helsinki.
- Moran, William L. (1992). *The Amarna Letters*, USA: The John Hopkins University Press.
- Moreu, J. Carlos (2003). "The Sea Peoples and The Historical Background of The Trojan" War, *Article published in Mediterranean Archaeology*, S.16, ss.107-124.
- Mutlu, Suzan Akkuş (2015). "Kummuh Ülkesi'nin Asur Devleti Açısından Önemi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt. 2, S. 7, ss.96-109.
- Nougayrol, Jean (1968). "Textes Sumero-Accadiens Des Archives Et Bibliothèques Privees D'ugarit" *Ugaritica V*, (Ed.: Claude F.A. Schaeffer) Paris: Mission De Ras Shamra Tome XVI, ss.1-324.
- Openheim, B.M.von (1931). *Tell Halaf A New Culture Oldest Mesopotamia* (Çev.: Gerald Wheeler), London and New York: G.P Putnam's Sons.
- Özkan, Süleyman (1993). "Kummuh/Kumaha", *Tarih İncelemeleri Dergisi*. S. 8, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, ss.65-80.

- Peker, Hasan (2005). “ Karkamış Krallığı”, *Arkeo Atlas*, S. 4, ss.34-43.
- Peczynski, Shell (2009). *The Sea Peoples and Their Migration*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), New Jersey: Rutgers University.
- Petters, Scott M. (2011). *Decoding the Medinet Habu Inscriptions: The Ideological Subtext of Ramesses III's War Accounts*, Columbia College, Columbia University.
- Pritchard, James B. (1969). *Ancient Near East Texts Relating to the Old Testament*, New Jersey: Princeton University Press.
- Postgate, J. N. (1973)“Assyrian Texts and Fragments”, *Iraq*, Volume 35, ss.13-36
- Postgate, Nicholas J. (1973). “Neo-Assyrian royal grants and decrees: Addenda and Corrigenda”, *Orientalia Nova Series*, 42, ss. 441-444.
- Polat, Yusuf (2010). “Anadolu Demir Çağı Uygarlıkları”, *Anadolu Arkeolojisi*, (Ed.: Hüseyin Sabri Alanyalı), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir: Açık Öğretim Fakültesi Yayınları
- Salimbeti, Andrea - D'amato, Raffaele (2015). *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean C.1400 BC–1000 BC*, Osprey Publishing Elite, 204.
- Salvini, Mirjo (2011). “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu - Doğuda Değişim*, (Ed.: Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss.74-97.
- Seeher, Jurgen (2010). “After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia”, *Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology Institute of Archaeology Tel Aviv University.
- Sever, Hüseyin (1987). “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 1. 2, Cilt 31, ss.421-428.

- Schaeffer, C.F.A. (1968). "Comment Aires Sur Les Lettres Et Documents Trouves Dans Les Bibliotheques Privees D'ugarit", *Ugaritica V*, Paris: Mission De Ras Shamra Tome XVI, ss. 607-768.
- Schloen David - Virginia Herrmann, R. (2016). "Zincirli Höyük Sam'al Krallığı", *Aktüel Arkeoloji*, S.50. ss.65-79.
- Simon, Zsolt (2014). "Where Did the Kings of Danuna of EA 151 Rule" There and Back Again– the Crossroads II" Proceedings of an International Conference Held in Prague,(Ed.: Jana Mynářová, Pavel Onderka and Peter Pavúk), S.15–18. ss.391-408.
- Singer, Itamar (2000). "New evidence on the End of the Hittite Empire", *The Sea People and Their world: Reassessment*, (Ed. E.D. Oren) Philadelphia, ss.21-33.
- Szuchman, Jeffrey, "Bīt-Zamani and Assyria", *Syria* S. 86, 2009.
- Şahin, Hasan Ali (2019). "Geç Hitit Beylikleri", *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* S.2, ss.131-153.
- Şenyurt, S Yücel – Akçay, Atakan (2018). "Topada Yazıtına Farklı Bir Bakış: Geç Hitit Döneminde Orta Anadolu'da Güç Dengeleri", *TÜBA-AR*, S.22, ss.95-117.
- Tansuğ, Kadriye (1949). "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö 7. yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 7/4, ss.535-550.
- Taşkın, Sefa (2017). *Luviya Orta Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun İ.Ö. 3-2-1. Binyıl Tarihi'ne Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Arkeoage Yayınları.
- Tiryaki, Sırrı (2018). "Demir Çağlarda Doğu-Güneydoğu Anadolu Tarihi Coğrafyasında Gaziantep ve Civarı", *II. Uluslararası Tarih ve Kültür Kongresi*, Gaziantep, ss.18-42.
- Tuğcu, İrfan (2016). "Karatepe/Aslantaş (Azatiwataya) Tasvir Sanatında Tekne Betimlemeleri", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, S. 2.

- Ünal, Ahmet (2000). *Hititler Devrinde Anadolu Kitap 1*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Winand, Jean (2011). “The Report of Wenamun: A Journey in Ancient Egyptian Literature” *Ramesside Studies in Honour of K. A. Kitchen*, (Ed.:Mark Collier And Steven Snape), Great Britain, Rutherford Press Limited, ss.541-560.
- Wooley, Sir Leonard (1953). *A. Forgotten Kingdom*, London: A Pelican Book.
- Woudhuizen, Frederik Christiaan (2006). *The Ethnicity of the Sea Peoples*, (Doktora Tezi), Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Woudhuizen Fred - Zangger Eberhard (2018). “Arguments For The Authenticity Of The Luwian Hieroglyphic Texts From The Mellaart Files”, *TALANTA*, L, ss. 183 – 212.
- Woudhuizen, Frederik Christiaan (2017). *The Language of Linear C And Linear D From Cyprus*, Dutch Archaeological and Historical Society, Volme 15, Amsterdam.
- Yakubovich, İlya (2018). “Siyasi Haritada Luviler”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 64, ss.49-63.
- Yalçın, Ünsal (2013). “Geç Tunç Çağı’nda Küreselleşme”, *Aktüel Arkeoloji*, S.33, ss.44-56.
- Yalvaç, Kadriye (1963). “Sanherib'in Ölümü Ve Asarhaddon” *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 21, S. 1. 2, ss. 47-60.
- Yalvaç Kadriye, “Bazı Mektupların da Işığı Altında Asarhaddon'un Din Politikası”, *Anadolu Dergisi*, S. 15, 1971, ss.73-86.
- Yıldırım, Ercüment - Pekşen, Okay (2013). “Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu’nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik Ve Siyasi Etkiler” *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, ss.31-55.
- Yıldırım, Nurgül (2010). “Anadolu’da Bulunan Yeni Asurca Belgeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, S. 48. ss.119-135.

- Yıldırım, Nurgül (2012). “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, Cilt 52, S.2, ss.1-9.
- Yıldırım, Nurgül (2016a). Demir Çağında Anadoludaki Aramilerin Politik Coğrafyası, *Cappadocia Journal of History and Socia Science*, Vol 6, ss.121-137.
- Yıldırım, Nurgül (2016b). Yeni Asur Kral Yıllıkları Işığında Que (Çukurova Tarihi), *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 1, (Ed.: Yılmaz Kurt ve M.Fatih Sansar), Ankara: Akademisyen Kitabevi, ss. 183-202.
- Yıldırım Nurgül (2016c). “Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığın’dan Unqi Krallığı’na Antakya Ve Amik Ovası’nın Tarihsel Süreci”, *Belleten*, C. LXXX- S. 289, ss.701-722.
- Yıldırım, Nurgül (2017). “Mitanni Kralı Tusratta’nın Mektupları Çerçevesinde Diplomatik Evlilikler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Archivum Anatolicum* 11/1, ss.153-170.
- Yıldırım, Nurgül (2018). “Demir Çağı Kent Devletleri Döneminde Sam’al ve Yakın Çevresinde Kullanılan Luvice ve Sam’alca Kayıtlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol 10, ss.163-178.
- Yıldırım, Nurgül (2019). “Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler” *TAD*, C. 38, 67-86,
- Yiğit, Turgut (2007). “Anadolu Uygarlıkları”, *Uygarlık Tarihi* , (Ed.: İsmail Güven), Ankara: Pegem A Yayıncılık, ss.97-176.
- Yiğit, Turgut (2000). “Tabal”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, S.40, 3-4, ss.177-189.
- Zangger Eberhard - Woudhuizen, Fred (2018). “Rediscovered Luwian Hieroglyphic Inscriptions From Western Asia Minor”, *Talanta*, Wolume 50, ss.9-56.

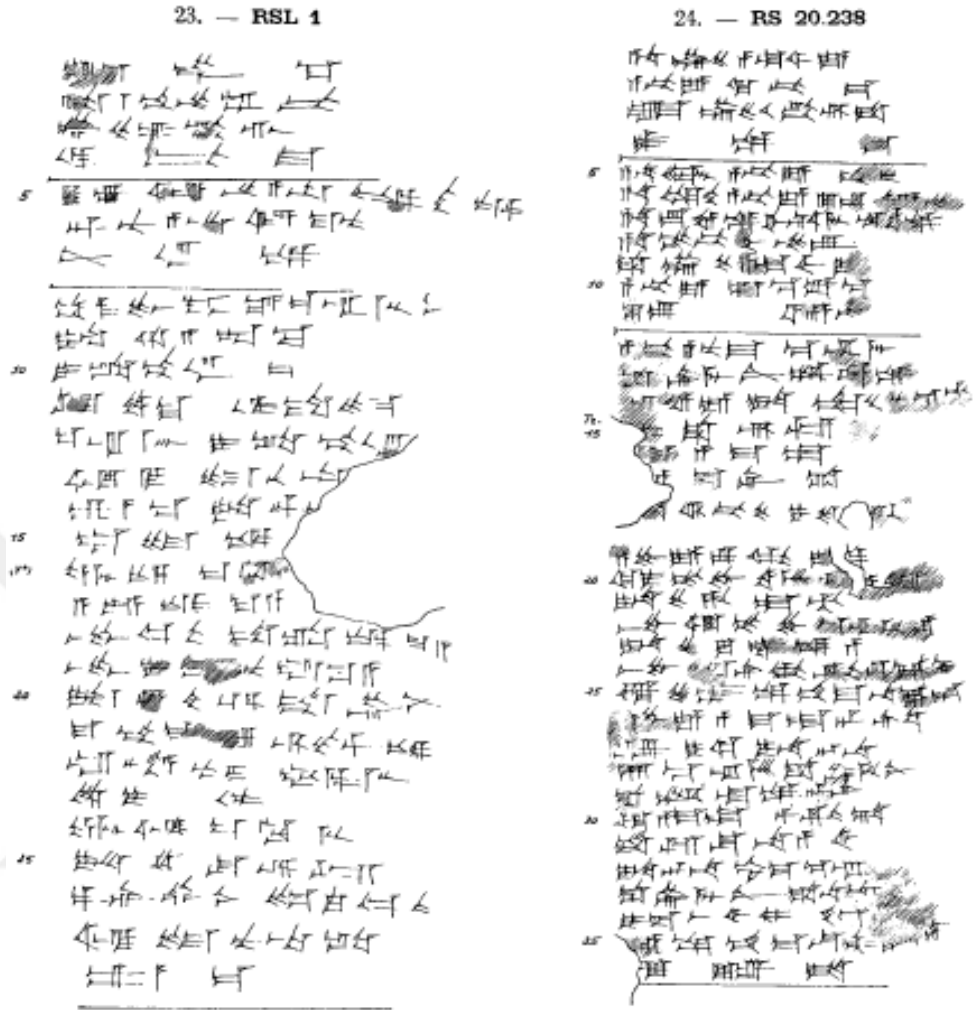
EKLER

Resim 1: Ugarit Vesikaları RS.20.18 numaralı mektup

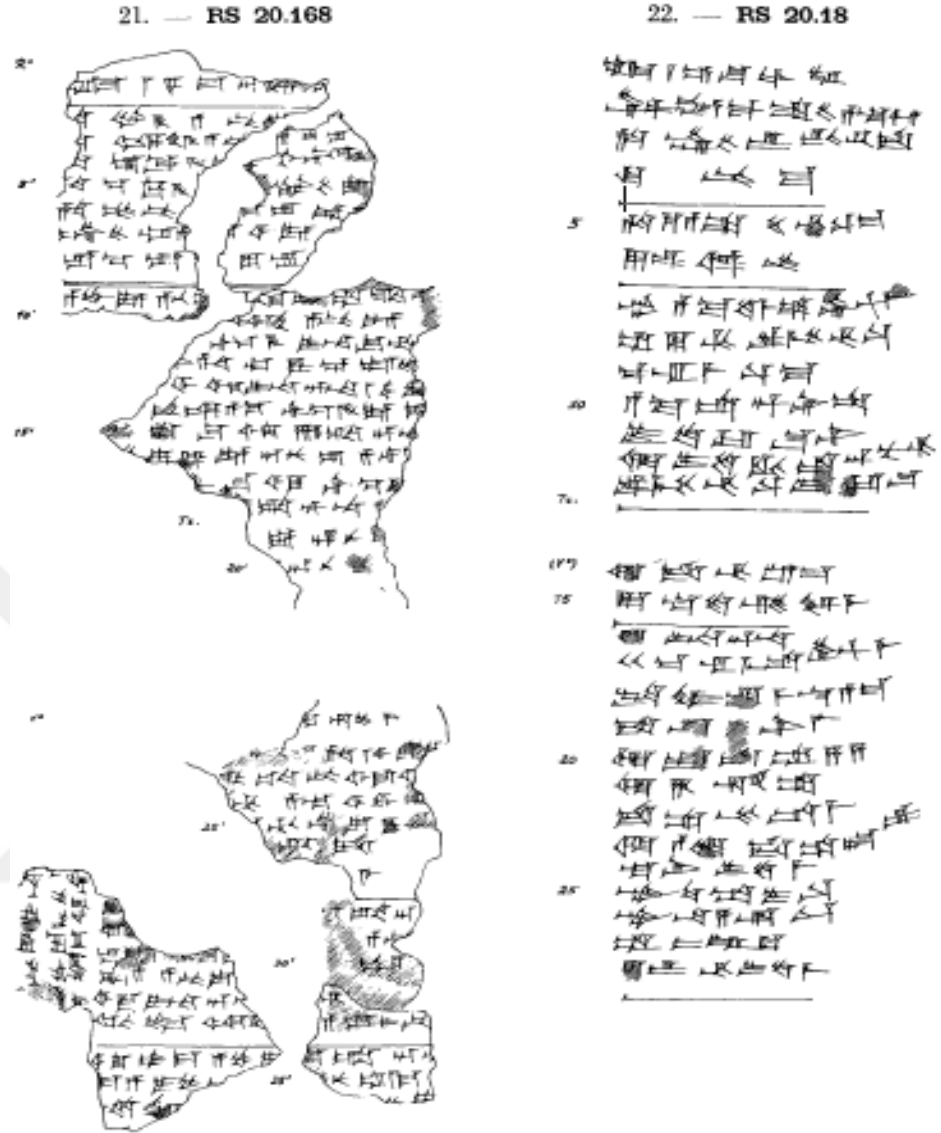
Kaynak: Nougayrol, a.g.e. , s.700.

Resim 2: Ugarit Vesikaları RSL. 1 ve RS. 20.238 numaralı kayıtlar

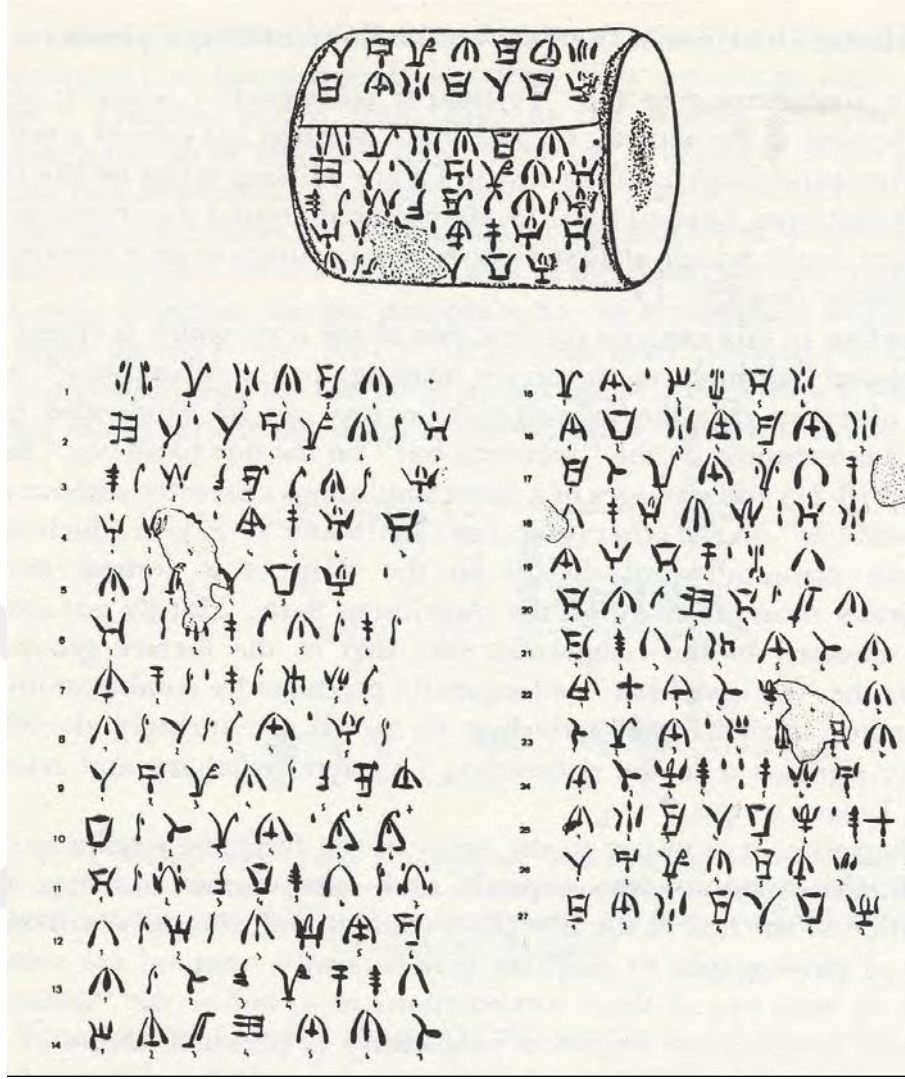
Kaynak: Nougayrol, a.g.e. , s.283.

Resim 3: Ugarit Vesikaları RS 20.168, RS20.18 numaralı kayıtlar

Kaynak: Nougayrol, a.g.e. , s.382.

Resim 4: Enkomi Silindiri İnv No 19.10

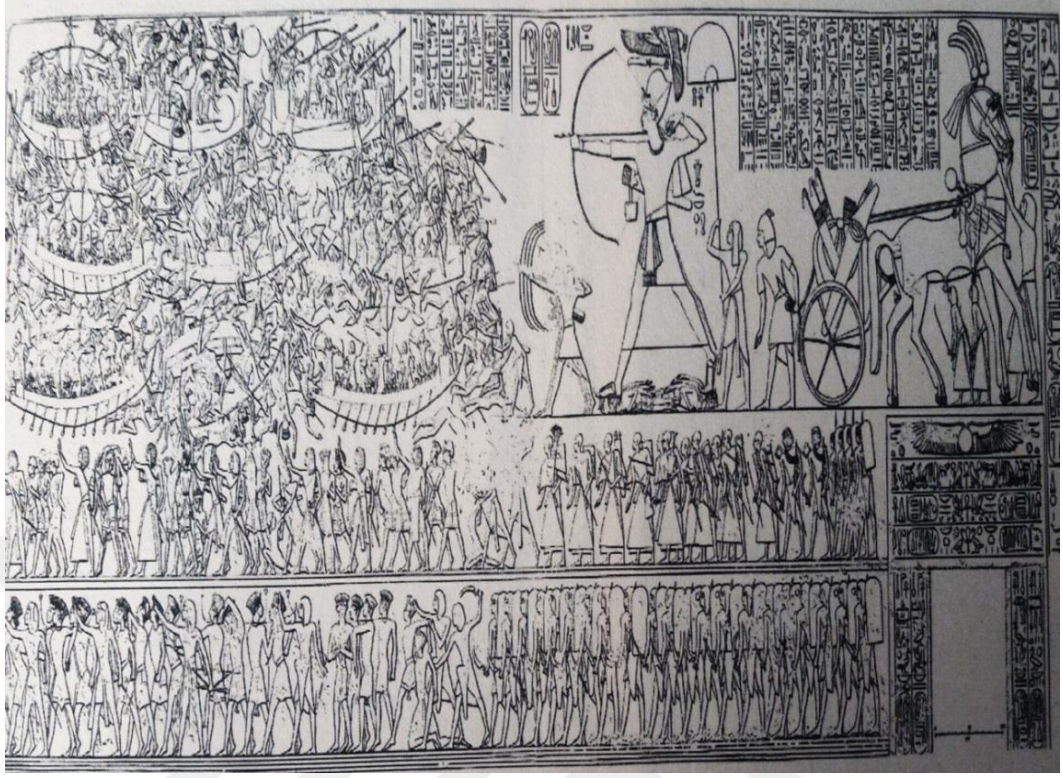
Kaynak: Woudhuizen, 2017, s.30.

Resim 5: Medinet Habu Tapınağı'nda tasvir edilen bir Peleset savaşçısı

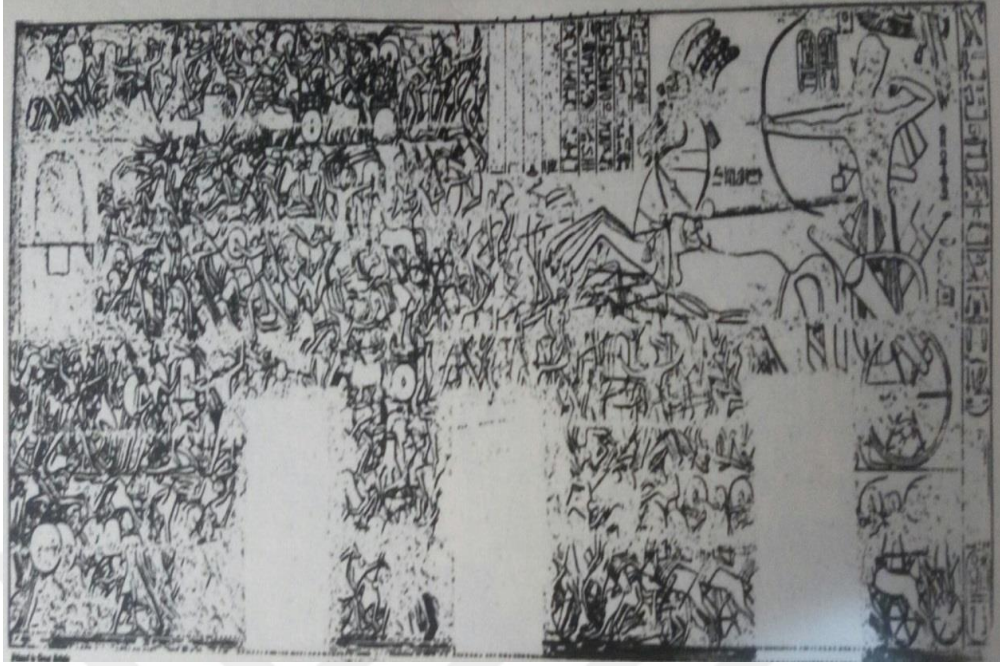
Kaynak: Salimbeti-D'amato, a.g.e. , s.4.

Resim 6: III. Ramses dönemine ait deniz savaşı sahnesi. Medinet Habu Tapınağı

Kaynak: Aydingün, a.g.e. , s.186.

Resim 7: III. Ramses'in 8. yılına ait savaş sahnesi. Medinet Habu Tapınağı

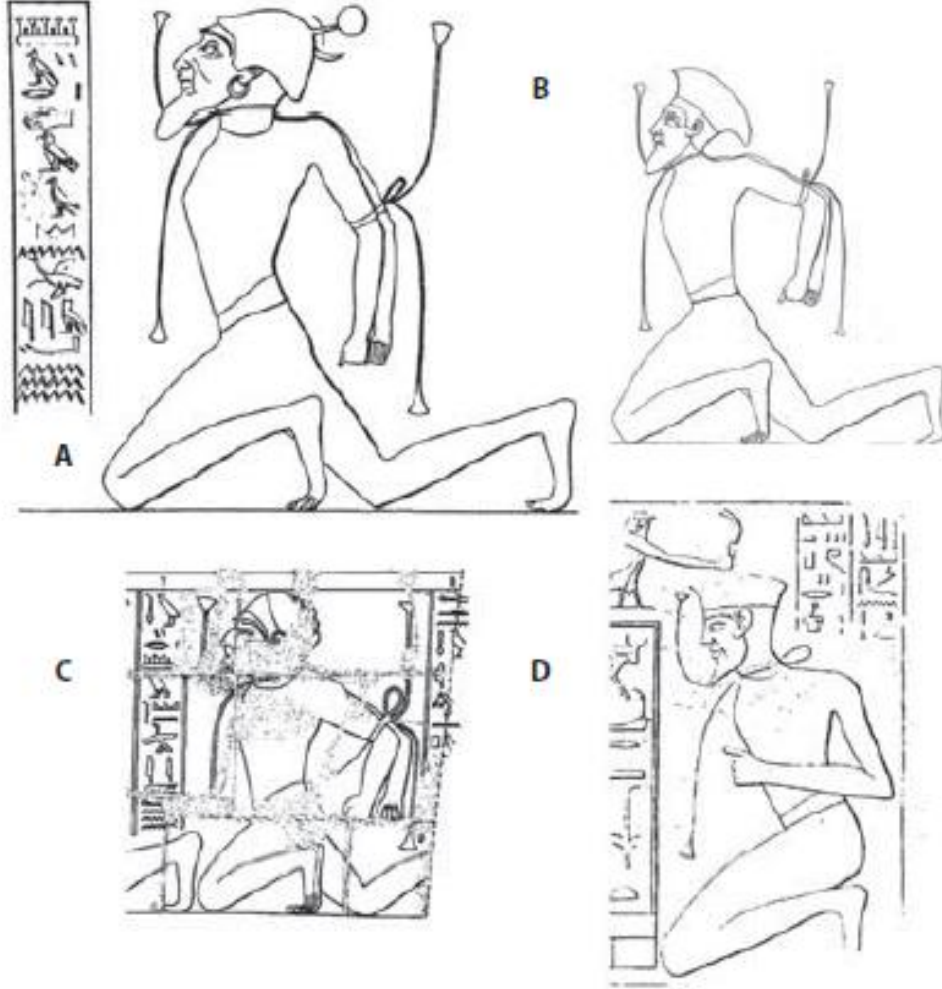
Kaynak: Drews, a.g.e. , s.171.

Resim 8: Merneptah Steli

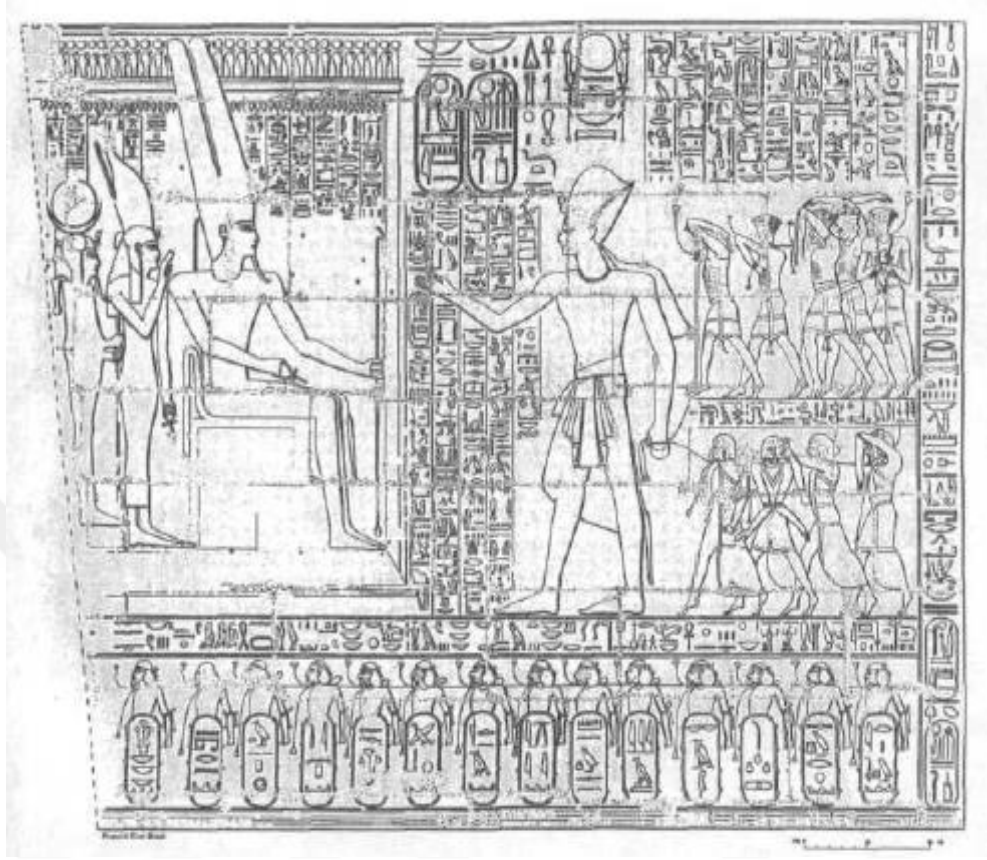
Kaynak: (www.salimbeti.com)

Resim 9: Medinet Habu Tapınağı duvarına işlenen mahkûmlar. A: Sherden, B: Tjekker, C: Teresh, D: Peleset

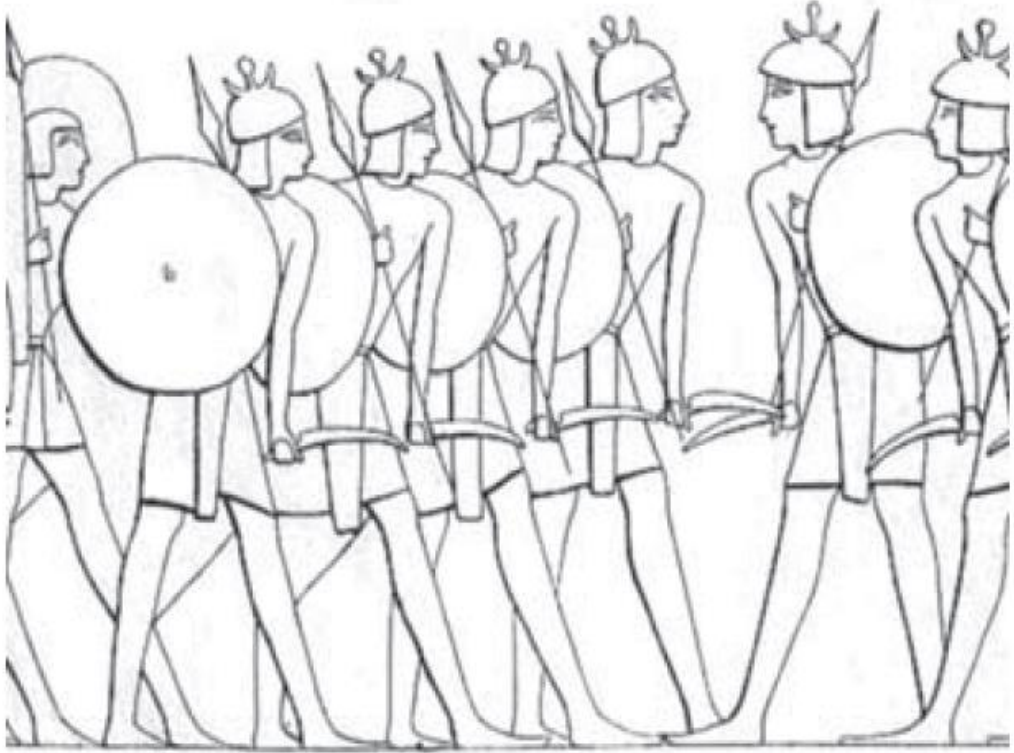
Kaynak: Salimbeti-D'amato, a.g.e. , s.31.

Resim 10: Tjeker ve Libyalı mahkûmlar Amun-Ra karşısında

Kaynak: Cline-O'Connor, 2003, s.119.

Resim 11: Boynuzlu kaskları ile tasvir edilmiş Mısır ordusundaki parah Sherden askerleri.

Kaynak: Salimbeti-D'amato, a.g.e. , s.8.

Resim 12: Beyköy II Luvice hiyeroglif yazıtı

Kaynak: Woudhuizen ve Zangger, a.g.e. , 2018, s.187.

Resim 13: Siyah Obelisk

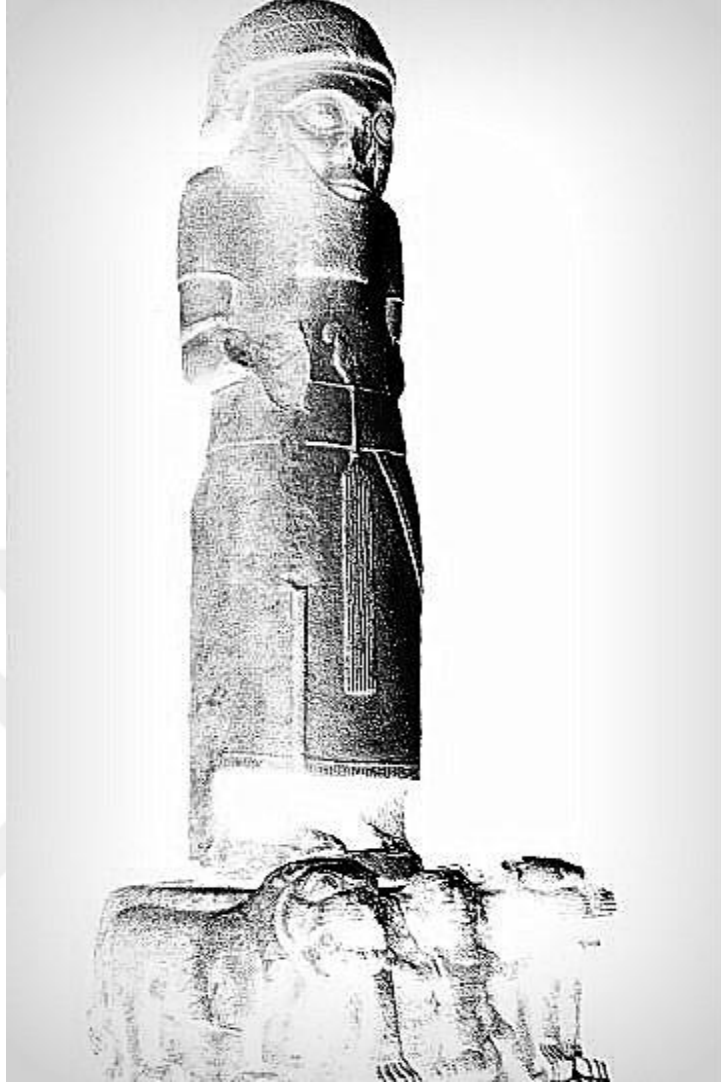
Kaynak: Paul Zimansky, “Gölge Hasım Urartu’nun Assur’la İlişkisi”, *Assurlular Dicle’den Toroslar’a Assur’un Krallığı*, (Ed.: Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, ss.230-255. s.233.

Resim 14: Sam'al'de ortaya çıkarılmış Asarhaddon Steli

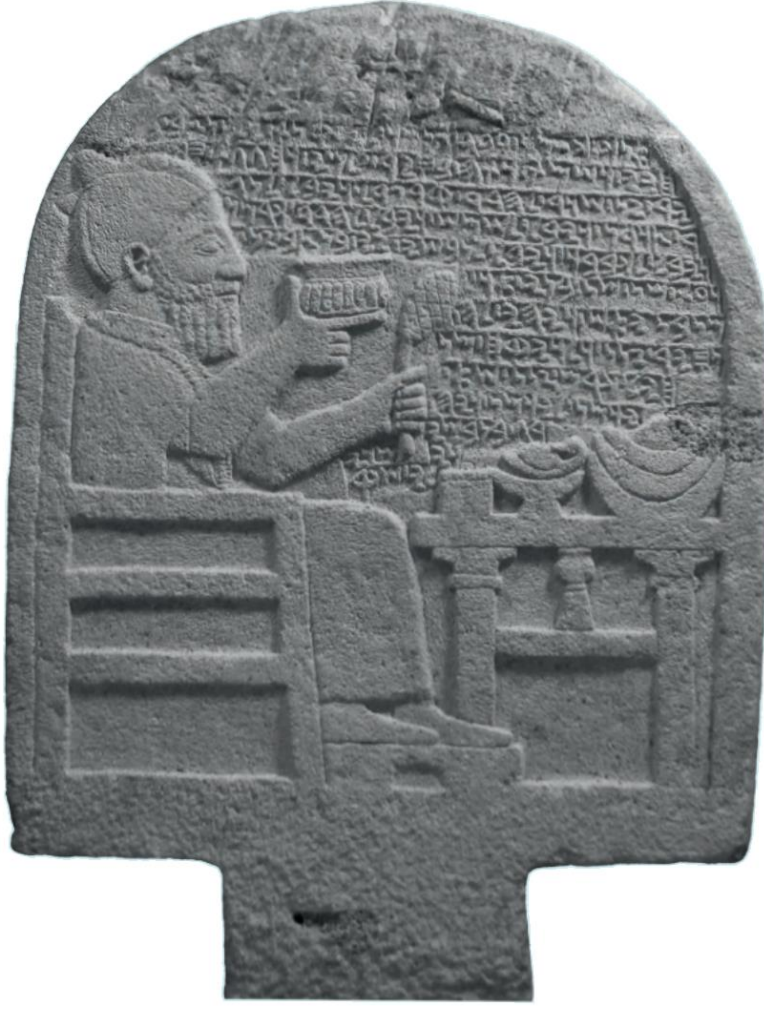
Kaynak: Luschan, a.g.e. , s.85.

Resim 15: Sam'al ZincirliSitadel İç kale. Çift aslanlı kaide üzerine ayaktaki kral heykeli

Kaynak: Mühibbe Darga Hitit Sanatı, Akbank Yayınları İstanbul 1992. , s.262.

Resim 16: Sam'alce yazılmış Demir Çağı Geç Hitit-Arami ölüm anıtı

Kaynak: David Schloen-Virginia R. Herrmann, Zincirli Höyük, Sam'al Krallığı, *Aktüel Arkeoloji*, S.50. ss.65-79.

Tablolar

Tablo 1: Deniz Halklarından bahseden Mısır kaynakları

Sea Peoples Group	Egyptian Text	Ruler/Dynasty
Denyen (Danuna)	Amarna letters (EA 151)	Amenophis III/IV
Denyen (Danuna)	Medinet Habu	Ramesses III
Denyen (Danuna)	Papyrus Harris	Ramesses III
Denyen (Danuna)	Onomasticon of Amenope	Late 20th–22nd Dynasties
Eqwesh	Great Karnak Inscription	Merenptah
Eqwesh	Athribis Stele	Merenptah
Karkiša	Kadesh Inscription	Ramesses II
Lukka	Amarna letters (EA 38)	Akhenaten
Lukka	Kadesh Inscription	Ramesses II
Lukka	Great Karnak Inscription	Merenptah
Lukka	Onomasticon of Amenope	Late 20th–22nd Dynasties
Peleset (Philistines)	Medinet Habu	Ramesses III
Peleset (Philistines)	Papyrus Harris	Ramesses III
Peleset (Philistines)	Rhetorical Stele (Chapel C at Deir el-Medina)	Ramesses III
Peleset (Philistines)	Onomasticon of Amenope	Late 20th–22nd Dynasties
Peleset (Philistines)	Pedaset Inscription	ca. 900 B.C.E. (?)
Shekelesh	Great Karnak Inscription	Merenptah
Shekelesh	Cairo Column	Merenptah
Shekelesh	Athribis Stele	Merenptah
Shekelesh	Medinet Habu	Ramesses III
Sherden (Shardana)	Amarna letters (EA 81)	Amenophis III/IV
Sherden (Shardana)	Amarna letters (EA 122)	Amenophis III/IV
Sherden (Shardana)	Amarna letters (EA 123)	Amenophis III/IV

Sherden (Shardana)	Stele of Padjesef	19th–22nd Dynasties
Sherden (Shardana)	Kadesh Inscription	Ramesses II
Sherden (Shardana)	Tanis Stele	Ramesses II
Sherden (Shardana)	Papyrus Anastasi I	Ramesses II
Sherden (Shardana)	Great Karnak Inscription	Merenptah
Sherden (Shardana)	Athribis Stele	Merenptah
Sherden (Shardana)	Papyrus Anastasi II	Merenptah
Sherden (Shardana)	Stele of Setemhebu	Late 19th/Early 20th Dynasty
Sherden (Shardana)	Medinet Habu	Ramesses III
Sherden (Shardana)	Papyrus Harris	Ramesses III
Sherden (Shardana)	Papyrus Amiens	20th Dynasty
Sherden (Shardana)	Papyrus Wilbour	Ramesses V
Sherden (Shardana)	Adoption Papyrus	Ramesses IX
Sherden (Shardana)	Papyrus Moscow 169 (Onomasticon Golénischeff)	Early 21st Dynasty
Sherden (Shardana)	Papyrus BM 10326	End of 20th Dynasty
Sherden (Shardana)	Papyrus Turin 2026	End of 20th Dynasty
Sherden (Shardana)	Papyrus BM 10375	End of 20th Dynasty
Sherden (Shardana)	Onomasticon of Amenope	Late 20th–22nd Dynasties
Sherden (Shardana)	Donation Stele	Osorkon II
Teresh	Great Karnak Inscription	Merenptah
Teresh	Athribis Stele	Merenptah
Teresh	Medinet Habu	Ramesses III
Teresh	Rhetorical Stele (Chapel C at Deir el-Medina)	Ramesses III
Tjekker/Sikila(?)	Medinet Habu	Ramesses III
Tjekker/Sikila(?)	Papyrus Harris	Ramesses III
Tjekker/Sikila(?)	Onomasticon of Amenope	Late 20th–22nd Dynasties
Tjekker/Sikila(?)	Report of Wenamun	22nd Dynasty
Weshesh	Medinet Habu	Ramesses III
Weshesh	Papyrus Harris	Ramesses III

Kaynak: Ann E. Killebrew - Gunnar Lehmann, "The World of the Philistines and Other Sea Peoples", *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, (Ed.: Ann E. Killebrew and Gunnar Lehmann), Society of Biblical Literature, Atlanta 2013, ss.1-17, s.2-3.

Tablo 3: Anadolu’da bulunan Yeni Asurca Belgeler

Buluntu yeri	Eski adı	İli	Tablet ve Yazıtlar	Bib.
Sultantepe	Huzirina	Şanlıurfa	407 Tablet	1
Ziyarettepe	Tuſhan	Diyarbakır	21 Tablet	2
Girnavaz	Nabula	Mardin	3 Tablet	3
Giricano	Dunnu ſa Uzibu!	Diyarbakır	15 Tablet	4
Uçtepe	Tidu/ Ta'du	Diyarbakır	Kurkh Monoliti	5
Pazarcık	Gurgun	Kahramanmaraş	Yazıtlı stel	6
Kahramanmaraş	Marqas / Marqaſti	Kahramanmaraş	48 Tablet	6a
Zincirli	Sam'al	Gaziantep	Yazıtlı steller	7
Arslantepe	Melid/ Melitene	Malatya	Annal parçaları	8
Samandağ	Unqi/ Patina	Antakya	Yazıtlı Stel	9
Kargamış	Gargamış	Gaziantep	Yazıtlı Tuğlalar	10

Kaynak: Nurgül Yıldırım, “Anadolu’da Bulunan Yeni Asurca Belgeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, S. 48 2010, ss.119-135, s.120.

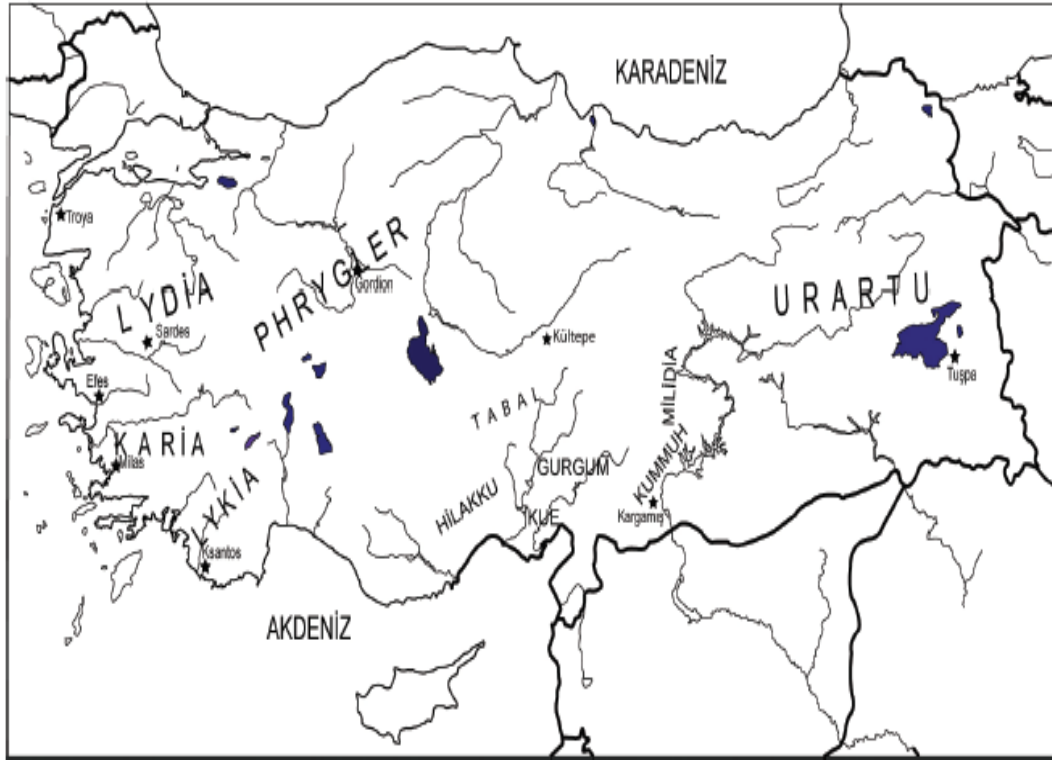
Tablo 4: Tabal Kralları karşılaştırmalı

	ASUR	TABAL BİT- BURUTAŞ	TUWANA	ŞİNUHTU	ATUNA	İŞTUANDA	HUPIŞNA
MÖ 837-800	III. Salmassar	Tuatti (I. Tuwati)					Puhamme
		Kikki					
MÖ 800-775			Saruwanis				
MÖ 775-745		II. Tuwati	I.Muwaharanis				
MÖ 745-727	III. Tiglat-Pileser	Wasusarma	Warpalawas	Kiyakiyas	Ushitti/ Ashwisi	Tuhamme	Uirimme
MÖ 721-705	II. Sargon	Hulli			Kurti		
		Ambaris					
MÖ 704-684	Sanherib		II. Muwaharanis				
MÖ 680-669	Asarhaddon						
MÖ 668-639	Asurbanipal						

Kaynak: Akçay, a.g.m. , s.57.

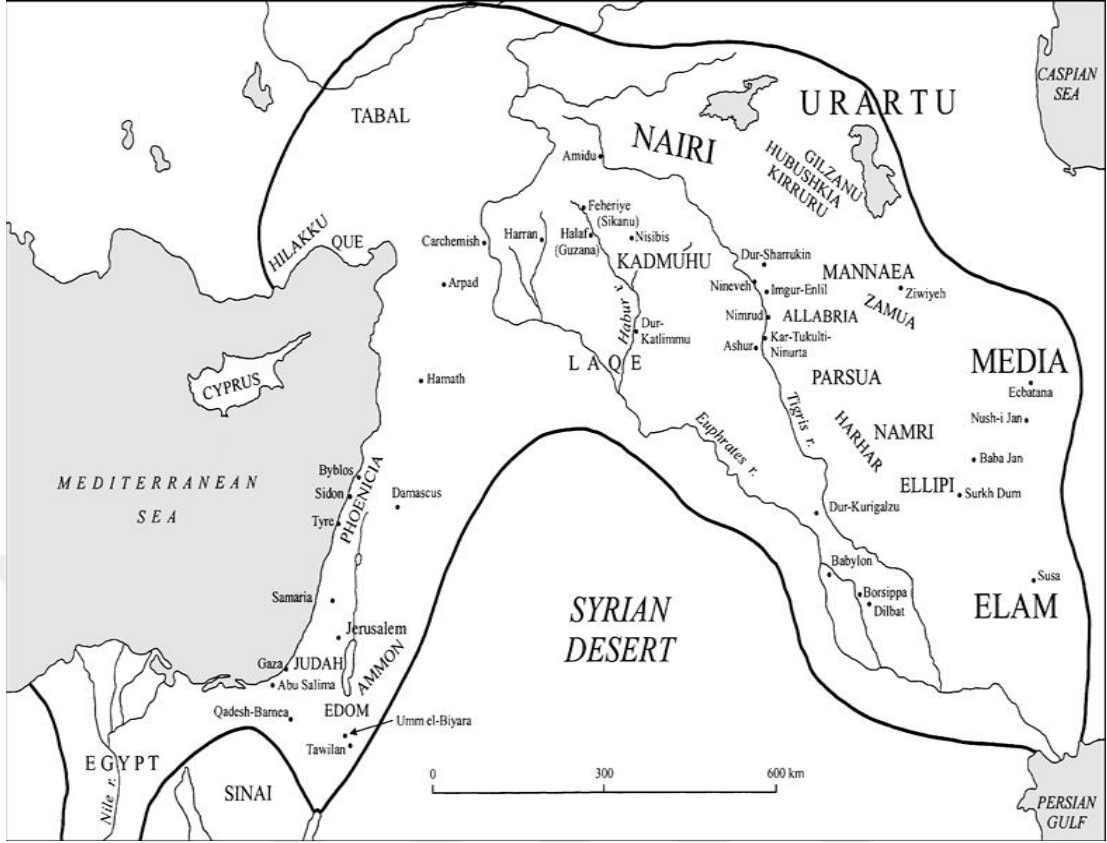
Haritalar

Harita 1: Demir Çağı'nda Anadolu'nun siyasi görünümü

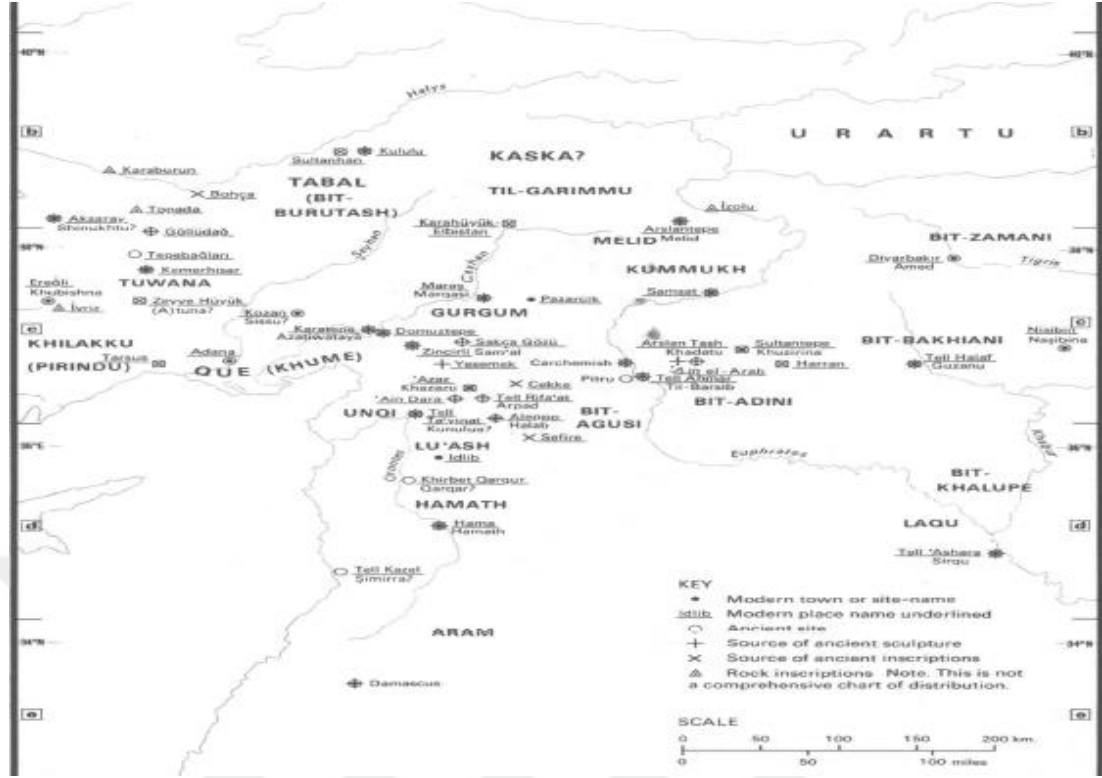
Kaynak: Yusuf Polat, Anadolu Demir Çağı Uygarlıkları”, *Anadolu Arkeolojisi*, (Ed.: Hüseyin Sabri Alanyalı), Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2010, s.88.

Harita 2: Yeni Asur İmparatorluğu sınırları

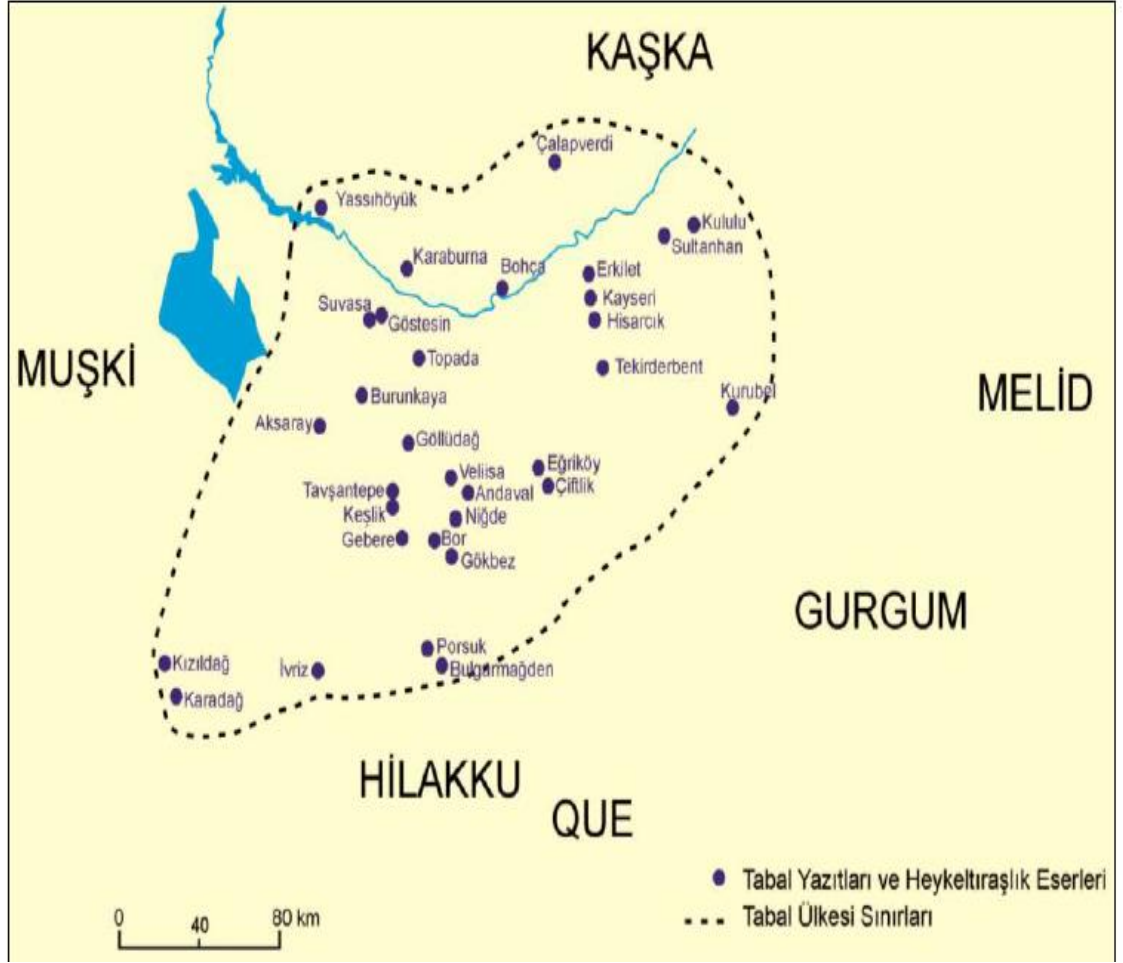
Kaynak: Bryce, 2009, s.87.

Harita 3: Tabal ve komşuları

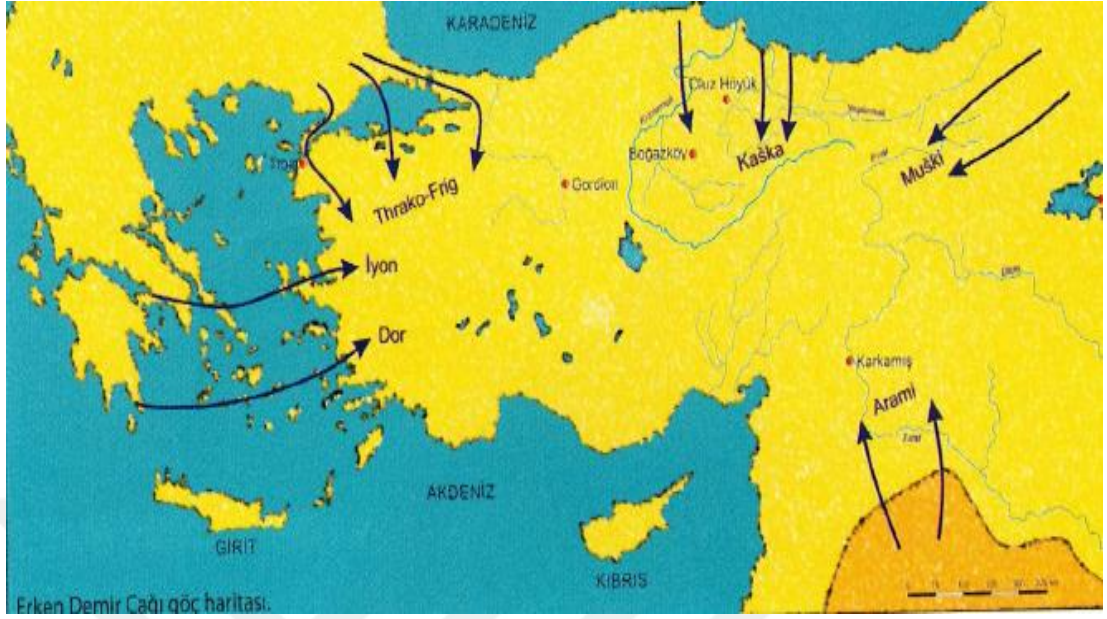
Kaynak: Duymuş, 2011, s.44.

Harita 4: Tabal ülkesi.

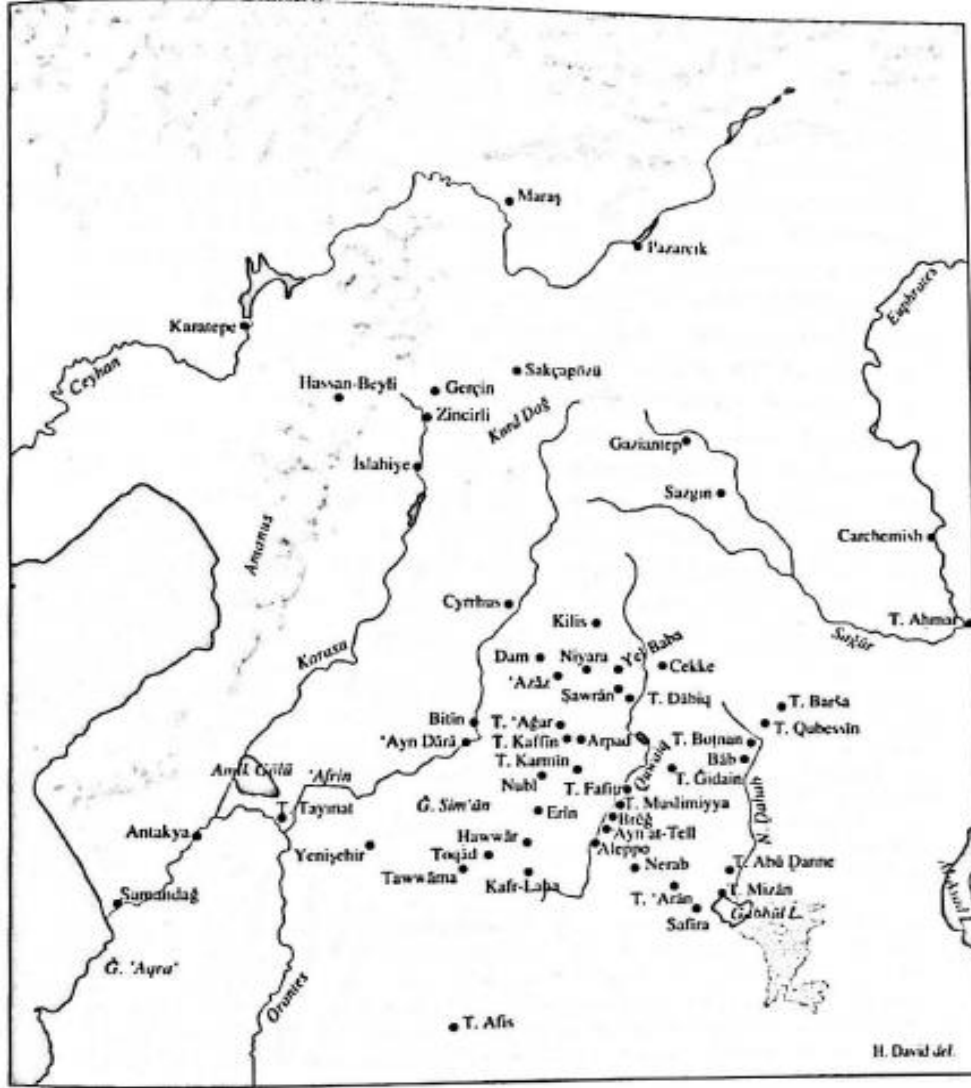
Kaynak: Akçay, a.g.m. , s.52.

Harita 5: Erken Demir Çağı'nda göç hareketleri.

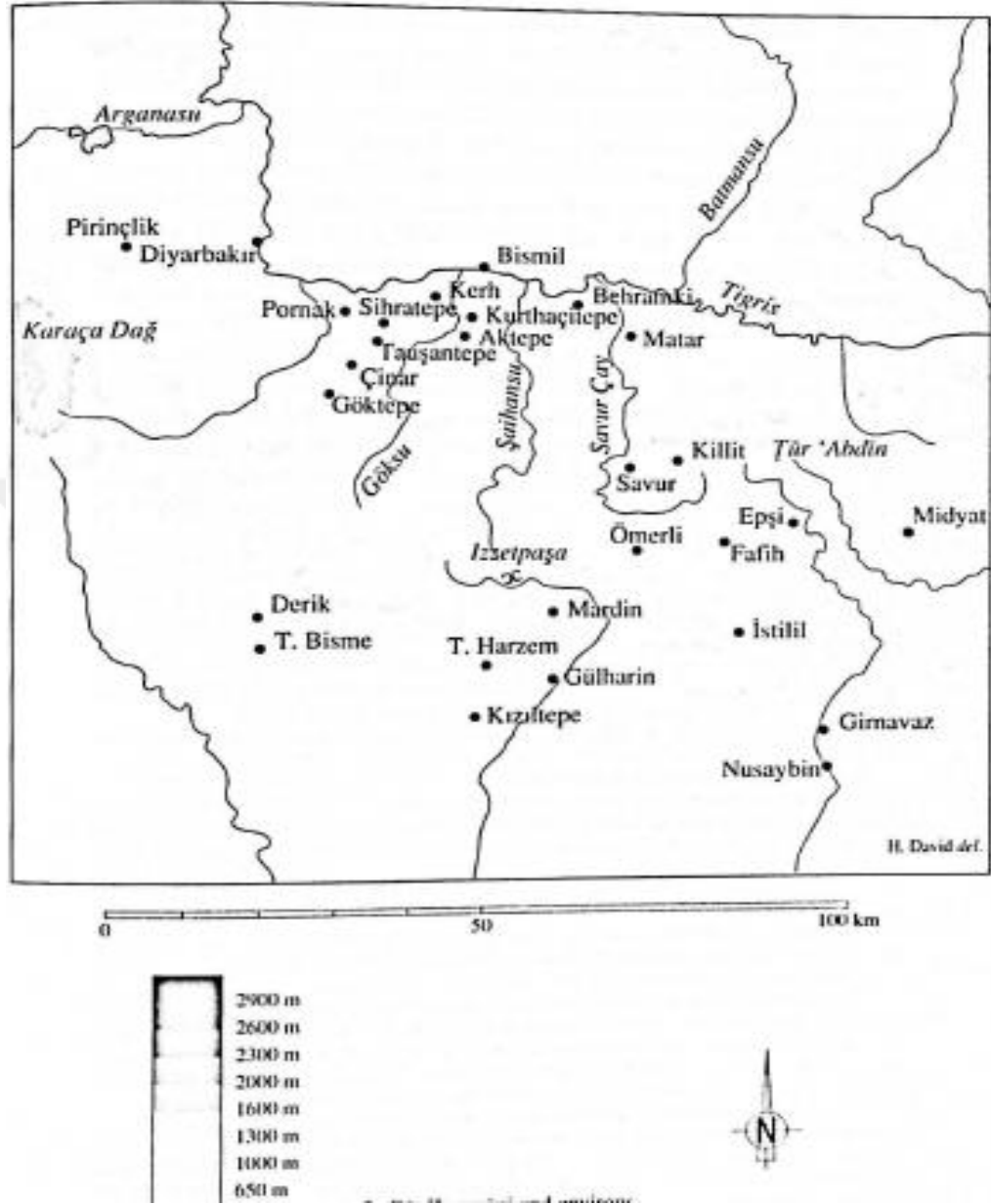
Kaynak: Şevket Dönmez, "Demir Çağında Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Aktüel Arkeoloji*, S. 54, 2016, ss. 776-84, s.81.

Harita 6: Arpad, Sam'al ve çevresi

Kaynak: Lipinski, a.g.e. , s.201.

Harita 7: B t Zamani ve  evresi

Kaynak: Lipinski, a.g.e. , s.139.

